Primary Geographical Series Book II

eneral Geography of Gujrat

And

Thana Zilla.

With Physical, Political and Industrial Treatment Many Iustrations and maps

for

Use in the Gujrati Third Standard.

Gujarat Edition.

गुजरातनी सामान्य भूगोळ.

By

N. J. Vakharia.

Primary School Master, Ged—Bagasra.

KATHIAWAR.

Enlarged and Revised.

5th Edition. A. D. 1919.

Printed by Sankalchand Harilal Shah at the Ahmedabad Shri Satya Vijaya P. Press Nava Darvaja, Ahmedabad.

Price Three Annas. કિંમત ત્રણ આના.

प्राथमिक भूगोळ ग्रंथमाळा, पु. २.

ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ.

(થાણા જિલ્લાની હકીકત સહિત.)

ભૂતળ, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક હકીકતો સાથે
ગુજરાતી પ્રાથમિક ત્રીજા ધોરણના ઉપયોગ માટે

ગુજરાત આવૃત્તિ.

લેખક અને પ્રકાશક,

નાનચંદ જશરાજ વખારીઆ,

સ્કૂલ માસ્તર, ગેડ–બગસરા. (કાઠિઆવાડ)

સોલ એજન્ટ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

અમદાવાદ:

પાંચકુવા નવા દરવાજામાં આવેલા શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રીન્ટીંગ
પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરીલાલે છાપી.

ઘણા સુધારા વધારા સાથેની

આવૃત્તિ પાંચમી. પ્રત ૩૦૦૦. ઈ. સ. ૧૯૧૯

કિંમત ત્રણ આના.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ચોપડીની ચાર આવૃત્તિની અઢાર હજાર પ્રતો ખપી જવાથી અને વળી તેની માગણી ચાલુ રહેવાથી આ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાને હું શક્તિમાન થયો છું. બીજી આવૃત્તિ વખતે ઉત્તર વિભાગના કેટલાક શિક્ષકોએ એવી સૂચના કરવાની મેહેરબાની બતાવી હતી કે ગુજરાતના જિલ્લાઓની તાલુકાવાર હકીકત આપવામાં આવે તો ત્યાંની શાળાઓમાં ઉપયોગી થાય. તેમની આ સૂચના વાજબી હતી; પરંતુ કાઠિઆવાડના શિક્ષકોની એવી જ માગણી હતી. આવી રીતે બંનેની સૂચનાનો એક જ પુસ્તકમાં અમલ કરવામાં આવે તો તેનું કદ વધી જાય, છતાં બેમાંથી એકે વિભાગને સાદ્યંત ઉપયોગી થાય નહિ; તેથી ત્રીજી આવૃત્તિથી આ ચોપડીની બે વિભાગીય આવૃત્તિઓ કરવામાં આવી; એટલે ગુજરાત આવૃત્તિમાં ઉત્તર વિભાગના ૭ જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓની સંપૂર્ણ હકીકત નકશા સહિત આપવામાં આવી હતી. એ ચોથી આવૃત્તિની બધી પ્રતો ટુંકા વખતમાં ખપી ગઇ છે, તેથી જણાય છે કે તેની ઇમારત શિક્ષકોને પસંદ પડી છે. એટલે આ વખતે બહુ ફેરફાર કર્યો નથી; તોપણ થોડો ફેરફાર કર્યો છે જે તેના ઉપયોગીપણાની કાયમીમાં વધારો કરશે.

ચાલેલી ભયંકર લડાઇને લીધે સામાન્ય મોંઘવારી વધી પડતાં અને હજી ચાલુ રહેતાં છાપખાનાં ને કાગળોના ભાવ ચઢી જવાથી તેની અસલ કિમ્મત વધારો કરવાની ફરજ પડી છે, જે ક્ષંતવ્ય થશે. જ્યારે ઓછા ભાવો થશે ત્યારે કીંમત ઘટાડવામાં આવશે. એજ વિનંતી.

તા. ૧—૧૧—૧૯૧૯. ના. જ. જખારીઆ.

શિક્ષકોને સૂચના.

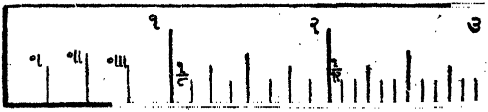
પ્રથમ ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ શિખવવા માટે બીજા ધોરણમાં છોકરાંને લઇ બહાર જોવા જવાનું શરૂ કર્યું હોય, તે આ ધોરણમાં પણ ચાલુ રાખવું. ગામની નજીક કોઈ સૂકાએલું તળાવ કે નદી હશે તો ચાલશે. તેમાંથી છોકરાંને ભૂશિર, ઉપસાગર, અખાત, બેટ, સરોવર, દ્વીપકલ્પ વગેરેના ઘણા આકારો શિખવી શકાશે. કદાચ બહાર જવાનું શિક્ષકથી ન બને તો નિશાળની અંદર મોટા વાસણમાં અથવા જમીન ઉપર માટી અને પાણીની જુદી જુદી ગોઠવણોથી પણ તેવી સંજ્ઞાઓનું જ્ઞાન બાળકોને અપાશે. નજીકમાં ઉંચી જમીન હોય તો ડુંગરનો ખ્યાલ આપી શકાશે. આવી રીતે જમીનનાંજુદાંજુદાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરીને પછી તે સંજ્ઞાઓ નકશામાં બતાવવી.

ઉપર પ્રમાણે છોકરાઓ ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ શિખશે. એટલે તેઓ નકશાનો ઉપયોગ પણ સમજીને કરશે. ચોપડીમાં વ્યાખ્યાઓનું જે ચિત્ર આપ્યું છે, તે જોવરાવવું; અને તેમાંથી ઉંચાણ નીચાણ સંબંધી જ્ઞાન આપવું. આને માટે બાળકોને બહાર તેડી જઇને ત્યાં જમીનના ઢાળ ઉપરથી વહેળાનું વહન બતાવવું કે, પાણીનો પ્રવાહ હમેશાં ઢળતી બાજુ તરફ વહે છે. જે મુલકમાં ડુંગરા પથરાએલા હોય છે, તેની સપાટી ઉંચી હોય છે, અને દરીઆની સપાટી સૌથી નીચી હોયછે. ગુજરાતના ઉત્તર ને પૂર્વ સીમાડા ઉપર અને કાઠિઆવાડના મધ્ય ભાગમાં ડુંગરાઓ આવેલા છે, તેથી તે ભાગની સપાટીઓ ઉંચી છે. આ ઉંચી સપાટીમાંથી નદીઓ વહે છે. ડુંગરો અને દરીઆ વચ્ચે જ્યાં અંતર ઓછું હોય છે. ત્યાં નદીઓ નાની હોય છે. કાઠિઆવાડમાં ગીર ને બરડાના ડુંગરો સમુદ્ર કિનારા પાસે આવવાથી તેમાંથી નીકળનારી નદીઓ નાની છે. જ્યાં ઉપલું અંતર વધારે હોય છે, તે વિભાગની નદીઓ લાંબી ને ઉંડી હોય છે, તેથી તેમાં વહાણો ચાલી શકે છે. સાબરમતી, મહી, નર્મદા. તાપી, ભાદર અને શેત્રુંજીનાં

મૂળ દરીઆથી છેટેના ડુંગરોમાં છે. આવી લાંબી નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ પણ સપાટ અને રસાળ હોય છે. ગુજરાતમાં ચરોતર ને વાકળ, કાઠિઆવાડમાં ગોહિલવાડ સપાટ અને રસાળ છે. ઘણીખરી નદીઓ નીચાણમાં વહીને દરીઆને મળેછે; પરંતુ બનાસ ને સરસ્વતી કચ્છના રણમાં, તેમજ વઢવાણનો ભોગાવો ને લીંબડીનો ભોગાવો નળકાંઠામાં સમાઇ જાય છે. એ ભાગની સપાટી દરીઆની સપાટી જેટલી નીચી હોવી જોઇએ. તેથી ત્યાં જુના વખતમાં વખતે દરીઓ હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચરોતર ને સોરઠમાં પુષ્કળ વનસ્પતિ ઉગે છે. ગીર, ચોટિલો અને મેવાસમાં લાકડાની પેદાશ થાય છે. પાલનપુર એજન્સિમાં કપાસ થાય છે. વગેરે આવી રીતે અમુક વિભાગમાં અમુક પેદાશ કેમ થાય છે, તેનાં કુદરતી કારણો બતાવીને તે સંબંધી નાનાં અનુમાનો કઢાવવાં. દેશના ઉદ્યોગોની ખીલવટ ચોપડીમાંના અને નિશાળના નકશાની મદદથી શિખવવી; તે બાળકોની શક્તિ પ્રમાણે કહેવાથી તેમને ભૂગોળનો વિષય આનંદજનક લાગશે.

“ સ્કેલ ” શિખવવા માટે શિક્ષકે પાટીઉં જમીન ઉપર પાથરવું અને તેના ઉપર ચોપડી કે એવી નાની વસ્તુ મૂકીને ફરતી લીટીઓ કાઢવી; ને તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્લેટ ઉપર કરાવવું. પછી પેટી, કબાટ, ટેબલ, ઓરડો વગેરે મોટી વસ્તુઓ જે પાટીઆ ઉપર મૂકીને તેનો આકાર દોરી શકાય નહિ તેવી લેવી, એટલે બાળકો મુંઝાશે, ત્યારે શિક્ષકે કહેવું કે આવી વસ્તુને આમ પાટીઆ ઉપર મૂકીને આકાર દોરાશે નહિ; પણ તે વસ્તુના કદનો અમુક ભાગ લઇને તેનો આકાર દોરવો પડશે. તેને માટે પ્રથમ છોકરા પાસે હરકોઇ મોટી વસ્તુની લંબાઇ પહોળાઇ મપાવવી, અને તેના મૂળ કદના જેટલામાં ભાગનો આકાર દોરવો હોય તેટલામો ભાગ લંબાઇ પહોળાઇનો લઇને તેનું માપ પાટીઆ ઉપર માંડવું. દાખલા તરીકે જો મૂળ વસ્તુના બારમા ભાગનો આકાર દોરવો હોય તો તે વસ્તુની લંબાઇ પહોળાઈ જેટલા ફૂટ હોય તેટલા ઇંચ લઇને આકાર દોરવો. આ પ્રમાણે મૂળ કદનો અમુક ભાગ લઇ મોટી વસ્તુનો આકાર દોરી શકાય

છે. મૂળ કદને બદલે તેના કોઇ ભાગનો આકાર દોર્યો તેને સ્કેલ કહે છે, અને તે ઘણું કરીને એક ફૂટ પર ગણાય છે. મુખ્ય વાત ધ્યાનમાં એ રાખવી કે લંબાઈ પહોળાઇ બંનેના સંબંધમાં એકજ સ્કેલનો ઉપયોગ થવો જોઇએ; એટલે લંબાઇમાં છઠ્ઠો ભાગ લીધો હોય તો, પહોળાઈમાં પણ છઠ્ઠોજ લેવો જોઇએ. સ્કેલ દોરવાને માટે લાકડાની ફૂટપટીઓ બજારમાં વેચાતી મળે છે. કદાચ ન મળતી હોય તો નીચેના નમુના મુજબ જાડા કાગળની બનાવીને પાઠ શરૂ કરતાં પહેલાં શિક્ષકે બાળકોને બતાવવી, અને તે ઉપરના આંકડા અને કાપાની સમજ પાડવી.

આટલું થયા પછી ગુજરાતની ભૂગોળ શિખવવાનું શરૂ કરવું. પ્રથમ પોતાના સંસ્થાન કે જિલ્લાની ભૂગોળ વિશેષ હકીકત સાથે શિખવવી; પછી તેની પાસેના જિલ્લા કે એજન્સિથી માંડીને આગળ ચાલવું, આ ચોપડીના ક્રમ પ્રમાણે ચાલવાની જરૂર નથી. ચોપડી એકજ ક્રમથી લખી શકાય, અને તે ક્રમ બધી નિશાળોને અનુકુળ હોઈ શકે નહિ, માટે પોતાને ફાવતો ક્રમ લઈને ભૂગોળ શિખવવી. તેમાં આટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે સંબંધ તૂટવો ન જોઇએ.

ચોપડીમાં રાજકીય વિભાગોની પહેલાં પર્વતો, નદીઓ, કુદરતી વિભાગો, વેપાર, રસ્તા, રાજપદ્ધતિ વગેરે બાબતો લખવામાં આવી છે; તે અનુક્રમે શિખવવાની કે પાઠે કરાવવાની જરૂર નથી, પણ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમાંથી મુખ્તેસર બાબતો શિખવવી.

દેશ, પ્રાંત, જિલ્લા કે એજન્સિના વિસ્તાર અને વસ્તીની સરખામણી એક બીજા સાથે કરી છે તે બાળકોને પાઠે કરાવવા નહિ, પણ પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિથી ક્ષેત્રફળ અને વસ્તીમાં અમુક પ્રાંત કે જિલ્લો કેટલો

મોટો અથવા નાનો છે, તે જાણવા માટે કરી છે તેથી કયો જિલ્લો કે એજન્સિ વસ્તીવાળાં કે ઉજડ છે તે જણાય છે અને તે ઉપરથી દેશની આબાદી, વેપાર વગેરે બાબતોનાં સામાન્ય અનુમાન કઢાવી શકાશે. હમેશ કાળા પાટીઆ ઉપર ગુજરાતના નકશાની રૂપરેષા કાઢી રાખવી; જેનો પાઠ ચાલતો હોય તે તે સ્થળની હકીકત કહીને તેમાં જગા પુરતા જવી; સાથે સાથે પાટીઆ ઉપરનો નકશો અને દિવાલ ઉપર ચોઢવાના નકશાની સરખામણી કરતા જવી. તે કરવાને નકશા ઉપરની હદો લીટીઓ અને મીંડાંઓનો ઉપયોગ શિખવવો. પછી બની શકે તો આ નકશો વિદ્યાર્થી પાસે નોટબુકમાં કઢાવવો. તેની મદદ માટે આ ચોપડીમાં આપેલા નકશાની મદદ લેવી. પછવાડે સંક્ષિપ્ત વર્ણન અને મોટા અમલદારોનાં ઓળખાણ આપ્યાં છે તેની જેમ જરૂર પડે તેમ તેમાંથી લેતા જવું. એકંદરે બાળકોની શક્તિ અને જ્ઞાન પ્રમાણે પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિનું વિશેષ જ્ઞાન અને બાકીના જિલ્લાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

गुजरातनी सामान्य भूगोळ.

(ગુજરાત આવૃત્તિ)

चार दिशाओ.

જે બાજુ તરફ સુરજ ઉગે છે, તે બાજુને **उगमणी** કે **पूर्वदिशा** કહે છે, જે બાજુ તરફ સુરજ આથમે છે, તે બાજુને **आथमणी** કે **पश्चिम दिशा** કહે છે.

પૂર્વ દિશા તરફ મોં રાખીને ઉભા રહેતાં ડાબા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને **उत्तर दिशा** કહે છે અને જમણા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને **दक्षिण दिशा** કહે છે.

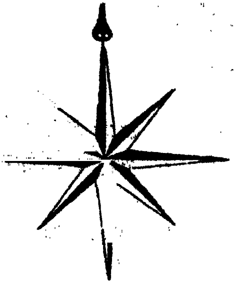

ટીપ:—ખૂણા શિખવવા માટે કાળા પાટીઆ ઉપર અથવા ભોંય ઉપર મોટો ચોરસ કાઢવો, અને તે ચોરસની બાજુ ઉપર દિશા પ્રમાણે નામ લખવાં, પછી તેના સામસામાં કર્ણ સાંધીને ખૂણાની સમજણ પાડવી. બબ્બે દિશા વચ્ચે જે જે ખૂણો આવે તેનાં નામ બરાબર બોલતાં અને લખતાં શિખવવાં.

चार खूणाओ.

પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને **अग्नि कोण** કહે છે.
દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને **नैर्ऋत्य कोण** કહે છે.
પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેના ખૂણાને **वायव्य कोण** કહે છે.
ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને **ईशान कोण** કહે છે.

મુખ્ય ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થાય છે, તેમાં ઉપર **આકાશ** અને નીચે **પાતાળ** મળીને દશ દિશાઓ થાય છે.

ટીપ—જો બની શકે તો નિશાળના ઓરડામાં જમીન ઉપર હોકાયંત્ર પ્રમાણે ગોઠવીને પાસેની આકૃતિ જેવી મોટી આકૃતિ કાઢવી, જ્યારે દિશાઓની હકીકત કહેવી પડે, ત્યારે આ આકૃતિનો ઉપયોગ કરવાથી દિશાઓની સારી સમજ પડશે.

व्याख्याओ.

જમીનના વિભાગોની વ્યાખ્યાઓ.

૧ પૃથ્વી ઉપરની કોરી જમીનના પાંચ મોટા ભાગ ઠરાવ્યા છે, તેને **खंड** કહે છે. તેનાં નામ **एशिआ, यूरोप, आफ्रिका, अमेरिका,** અને **आस्ट्रेलिआ.**

૨ જમીનનો મોટો ભાગ જેમાં એકજ ભાષા બોલનારા લોકો રહેતા હોય તેને **દેશ** કહે છે જેમ કે હિંદુસ્તાન.

૩ દેશના જેટલા ભાગમાં રાજસત્તા પૂરેપૂરી હોય તેને **इलाको** કહે છે.

૪ ઇલાકાના વિભાગને **प्रांत** કહે છે, જેમકે ગુજરાત.

૫ પ્રાંતનો નાનો ભાગ જે અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા હોય તેને **जिल्लो** કહે છે, જેમકે અમદાવાદ જિલ્લો.

૬ દેશી રાજ્યોના જથા પાડી, તેના ઉપર અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ હોય તેને **एजन्सि** કહે છે, જેમકે મહીકાંઠા એજન્સિ.

૭ રાજકર્તા જે શહેરમાં રહેતો હોય તેને **राजधानी** કહે છે.

૮ જમીનના થોડા ઉંચા ભાગને ટેકરો, તેથી વધારે ઉંચા ભાગને ડુંગર, અને ડુંગરથી ઉંચો હોય તેને **પર્વત** કે **પહાડ** કહે છે.

૯ એક સરખી જમીનમાં ઘણા ગાઉ સુધી રેતી હોય તેને **રણ** કહે છે.

૧૦ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાએલા જમીનના ભાગને **બેટ** કહે છે.

૧૧ જમીનના જે ભાગને ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય અને ચોથી બાજુએ જમીન હોય તેને **દ્વીપકલ્પ** કહે છે, જેમકે કાઠિઆવાડ.

૧૨ જમીનની અણી લાંબી વધીને સમુદ્રમાં ગએલી હોય તેને **ભૂશિર** કહેછે.

૧૩ જે શહેર દરીઆ કિનારે હોય, અને ત્યાં વહાણો મારફતે માલ અને માણસો ચડતાં હોય તેને **બંદર** કહે છે, જેમકે ખંભાત.

પાણીના વિભાગોની વ્યાખ્યાઓ.

૧૪ પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના મોટા પાંચ ભાગ ઠરાવ્યા છે, તેને **મહાસાગર** કહે છે. તેનાં નામ–પાસિફિક, આટ્લાંટિક, હિંદી, ઉત્તર અને દક્ષિણ મહાસાગર

૧૫ મહાસાગર કરતાં ખારા પાણીના નાના ભાગને **સમુદ્ર** કે **દરીઓ** કહે છે, જેમકે અરબી સમુદ્ર.

૧૬ સમુદ્રનો ફાંટો લાંબો થઇને જમીનમાં ગએલો હોય તેને **અખાત** કહે છે, જેમકે ખંભાતનો અખાત.

૧૭ પાણીનો જે ભાગ જમીનથી વીંટાએલો હોય, તેને **સરોવર** કહે છે; તેથી નાનું હોય તેને **તળાવ** કહે છે, જેમકે નળ સરોવર.

૧૮ મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી નીકળીને ઢળતી જગામાં થઇને સમુદ્ર કે રણને મળે તેને **નદી** કહે છે.

૧૯ નદી જ્યાંથી નીકળે તેને **મૂળ** અને જ્યાં મળે તેને **મુખ** કહે છે.

૨૦ નાની નદી મોટી નદીને જે જગાએ મળે તેને **સંગમ** કહે છે.

૨૧ સમુદ્રને મળતાં પહેલાં જે નદીના મુખમાં સમુદ્રનું પાણી આવતું હોય તેને **ખાડી** કહે છે, જેમકે મહીની ખાડી.

૨૨ ખેતરમાં પાણી લઇ જવાને માટે નદીમાંથી ફાંટો ખોદવામાં આવે છે, તેને **નહેર** કે **કૅનાલ** કહે છે, જેમકે હાથમતીની નહેર.

ગુજરાતનું સામાન્ય વર્ણન.

ગુજરાત પ્રાંત આસપાસના બીજા દેશોથી કુદરતી રીતેજ છુટો પડેલો છે; અને તેમાં રહેનારા લોકો એકજ ભાષા બોલનારા તથા લગભગ સરખા રીતરિવાજવાળા છે. તેમાં રહેનારા આપણે બધા ગુજરાતી કહેવાઇએ છીએ, અને ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ.

ઘણા જુના વખતમાં આ દેશમાં ગુર્જર નામના લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે ઉપરથી આ પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પડયું છે. પ્રથમ અહીંઆં એકલા હિંદુ લોકો રહેતા, પણ પાછળથી પારસી, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તિ લોકો આવી રહ્યા છે, અને તેઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને મારવાડ; પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર; દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર ને મહારાષ્ટ્ર તથા પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવા પ્રાંત આવેલા છે.

विस्तार[1]—આ પ્રાંતમાં ૫૫૦૦૦ ચોરસમાઇલ[2] જમીન, અને ૯૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

सामान्य वर्णन—ગુજરાતના નકશા તરફ નિહાળીને નજર કરીશું. તો આ પ્રાંતના સ્વાભાવિક રીતે બે વિભાગ પડેલા હોય એમ દેખાશે. ખંભાતના અખાતની અને કચ્છ ના નાના રણની વચ્ચેનો સાંકડો જમીનનો ભાગ આ બે વિભાગોને જોડતો હોય એમ જણાય છે, તેથી આ પ્રાંતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે વિભાગ પડે છે. પૂર્વ વિભાગ જેની ઉત્તર પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા તરફ પર્વતની હારો આવેલી છે, તેથી આસપાસના બીજા દેશોથી જુદો પડે છે, માટે તેનું કુદરતી નામ ખંડસ્થભૂમિ પાડીશું. પશ્ચિમ વિભાગ તરફ જોઇશું તો તેની ત્રણ બાજુએ દરીઓ આવેલો છે ને ચોથી બાજુએ પૂર્વ વિભાગ જોડે સાંકડી જમીનથી જોડાએલો છે, તેથી આ પશ્ચિમ વિભાગનું કુદરતી નામ દ્વીપકલ્પ પાડીશું.

૧ ખંડસ્થભૂમિને હમણાં શુદ્ધ ગુજરાત અથવા ઉત્તર વિભાગ [3]કહે છે. આશરે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં ઉત્તરના દેશોમાંથી ગુર્જર નામે લોકો આવીને વસ્યા અને રાજ્ય જીતી લીધું, ત્યારથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર (ગુર્જર લોકોનો દેશ) ઉપરથી હાલનું ગુજરાત નામ પડ્યું છે. પછીના વખતમાં લોકો કાઠિઆવાડ સહિત ખંડસ્થભૂમિને ગુજરાત કહેતા હતા; પણ પાછળથી કાઠિઆવાડ જુદો પડવાથી ખંડસ્થભૂમિ એકલો ગુજરાત કહેવાયો. તેનેજ આપણે શુદ્ધ ગુજરાત કહીશું. આ વિભાગ એકજ રાજાના તાબામાં

---

૧ ક્ષેત્રફળના અને વસ્તીના આંકડાને પોતાના જિલ્લા કરતાં કેટલા ગણા છે તે કહેવરાવવું

૨ ચો. મા. કેટલી જમીનને કહે છે, તથા ચોરસ માપની સમજણ આપવી.

૩ મુંબઇ ઈલાકામાં અંગ્રેજ સરકારના ખાલસા રાજ્યના ૨૬ જિલ્લાઓ છે. તેના ચાર વિભાગ પાડયા છે. સિંધના ૭ જિલ્લાનો સિંધ વિભાગ ઠરાવ્યો છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં કુલ ૧૯ જિલ્લાઓ છે, તેમાં ઉત્તરના ૭ જિલ્લાઓ, પાલનપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠાની એજન્સિઓ મળીને ઉત્તરવિભાગ કહેવાય છે.

નથી, પરંતુ તેમાં અંગ્રેજી ખાલસા મુલક ને દેશી રાજાઓનાં ઘણાં સંસ્થાનો છે, અંગ્રેજી મુલકના વડા અધિકારીને કમિશનર કહે છે, દેશી રાજ્યો પણ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે, માટે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સંસ્થાનોના જથા પાડીને પોલિટિકલ એજંટો અને રેસિડેન્ટો નીમવામાં આવેલા છે.

૨. આ દ્વીપકલ્પનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું, પણ હમણાં તેને કાઠિઆવાડ કહે છે; કારણ કે ચારસેં વરસ પહેલાં ઉત્તર તરફના દેશોમાંથી કાઠી નામે લોકોએ સવારી કરીને રાજ્યો સ્થાપ્યાં, ત્યારથી સૌરાષ્ટ્ર નામ બદલાઇને કાઠીઓનો વાડો એટલે કાઠિઆવાડ નામ પડયું છે. કાઠિઆવાડમાં એક રાજાનું રાજ્ય નથી, પણ ઘણાં દેશી સંસ્થાનો આવેલાં છે. હાલમાં આ બધાં સંસ્થાનો અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે, માટે તેમના તરફથી એક અમલદાર દેખરેખ રાખે છે તેને એજંટ ટુ ધી ગવર્નર એટલે ગવર્નરના એજંટ કહે છે.

શુદ્ધ ગુજરાત કે ઉત્તર વિભાગ.

સીમા—ઉત્તરે મારવાડ તથા મેવાડ; પૂર્વે આરાસુર પર્વત, ડુંગરપુર ને વાંસવાડાનાં સંસ્થાનો; દક્ષિણે ખાનદેશ ને નાશિક જિલ્લા, પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત, કાઠિઆવાડ અને કચ્છનું રણ છે.

વિસ્તાર—ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૩૦૦ મૈલ, અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૨૦૦ મૈલ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૦૦૦ ચો. મૈલ, અને વસ્તી ૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે.

સામાન્ય દેખાવ—ઉત્તર અને ઇશાન કોણની સરહદ ઉપર પર્વતો આવેલા છે તેનો ઢાળ નૈઋર્ત્ય કોણ તરફ છે, તેમાંથી જે નદીઓ નીકળે છે તેનું વહેન તે દિશા તરફ છે. પૂર્વ દિશાએ આવેલા ડુંગરોનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ છે. તેમાંથી જે નદીઓ નીકળે છે, તે પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

દક્ષિણે આવેલા ડુંગરોની હારોમાં પુષ્કળ જંગલો છે. મધ્ય ભાગ કેવળ સપાટ છે, તેમાં ઘણી નાની નદીઓ વહે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં નદીઓના મુખથી ચીરાએલો દરીઆ કાંઠો છે. ઉત્તર તરફની જમીન રેતાળ અને ખારી છે. ઇશાન અને પૂર્વ તરફની જમીન ધારોવાળી છે, તેથી તે બાજુ તરફ લાકડાંની પેદાશ થાય છે. મધ્ય ભાગની જમીન સપાટ છે અને તેમાં ઘણી નદીઓ વહે છે, તેથી તે ઘણી ફળદ્રુપ છે. પશ્ચિમ ભાગમાં નદીથી ઘસડાઇ આવેલો કાંપ કચરો ઠરે છે, તેથી તે જમીનમાં કપાસ તથા ફળફળાદિ પેદાશ બહુ થાય છે. એકંદરે જોતાં શુદ્ધ ગુજરાત બહુ રસાળ અને પૈસે ટકે આબાદ મુલક છે, તેથી કાચું સોનું પાકે છે, એમ કહેવાય છે.

પર્વતો—ગુજરાતના પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમાડા ઉપર પર્વતોની હારો આવેલી છે. મધ્ય ભાગમાં નથી. મુખ્ય પર્વતો નીચે મુજબ છે:—

આબુ—આ પર્વત ગુજરાતની છેક ઉત્તરે આવેલો છે. તે ૫૬૦૦ ફુટ ઉંચો છે, તેના પર જૈન લોકોનાં પ્રસિદ્ધ દહેરાં છે.

આરાસુર—આ પર્વત ગુજરાતની ઇશાન સરહદ તરફ આવેલો છે, તેમાં કોઈ કોઇ જગાએ આરસપહાણ નીકળે છે, તેથી આ પર્વતનું નામ આરાસુર પડયું હશે.

પાવાગઢ—આરાસુર પર્વતની દક્ષિણના ડુંગરાને પાવાગઢ કહે છે. એનું શિખર ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. તેના ઉપરના કિલ્લાને હમેશાં પવનના ઝપાટા લાગ્યાં કરે છે, તેથી તેને પવનગઢ કે પાવાગઢ કહે છે.

રાજપીંપળા કે સાતપુડા—ગુજરાતની દક્ષિણે આ પર્વત આવ્યો છે. તે સહ્યાદ્રિની શાખા છે.

નદીઓ—આ વિભાગમાં ચાર મોટી નદીઓ છે, તેના મુખમાં થોડા મૈલ સુધી વહાણો ચાલી શકે છે, તેથી વેપારને થોડી મદદ મળે છે.

સાબરમતી—આબુપર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે, તેની લંબાઈ ૧૫૦ મૈલ છે. તેના ઉપર સાદરા ને અમદાવાદ છે.

મહી—ગુજરાતના પૂર્વના પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી ઘણી ઉંડી ને પહોળી છે; તેથી લોકો તેને **મહીસાગર** કહે છે. કાંઠાની ઉત્તરના મુલકને **મહીકાંઠો** અને દક્ષિણના પ્રદેશને **એવાસ** કહે છે.

નર્મદા—ગુજરાતની પેલી મેરથી નીકળીને આથમણી વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી બધી નદીઓ કરતાં મોટી છે. તેની લંબાઇ મહી કરતાં બમણી છે. તેનું બીજું નામ રેવા છે. તેના મુખથી ૧૦૦ ઉપર સુધી વહાણો ફરી શકે છે. તેના ઉપર ભરૂચ છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળીને આથમણી વહીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. લંબાઇ ૪૫૦ માઇલ છે. તેના ઉપર **સુરત** છે.

બનાસ—આબુપર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. આ નદી ખારી જમીનમાં વહે છે. તેથી તેનું પાણી ખારૂં થઇ જાય છે. તેના ઉપર રાંધનપુર ને ડીસા છે.

સરસ્વતી—આબુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઇ જાય છે; આ નદીનો થોડો ભાગ સિદ્ધપુર પાસે પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ વહે છે, તેટલા ભાગને લોકો પવિત્ર માની ત્યાં શ્રાદ્ધ સરાવે છે.

હાથમતી—આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળીને, સાબરમતીને મળે છે. તેના ઉપર અમનગર છે.

વાત્રક—આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળીને નૈઋત્ય કોણમાં વહી સાબરમતીને મળે છે. તેના ઉપર મેમદાવાદ અને ખેડા છે.

ઢાઢર—પાવાગઢના ડુંગરામાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર આમોદ ને ટંકારીઆ છે.

અંબિકા—સાતપુડાના ડુંગરમાંથી નીકળીને આરબી સમુદ્રને મળે છે, તેના ઉપર ગણદેવી છે.

અવરંગા—સલગાણાના ડુંગરમાંથી નીકળીને આરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર ધરમપુર અને વલસાડ છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. જમીન કસવાળી હોઇને દેશ આબાદ અને પૈસે ટકે સુખી છે. વેપાર પણ એ પાકની જણસોનો ચાલે છે. ખનિજ પેદાશમાં ફક્ત આરાસુર પર્વતમાં કોઈ કોઇ જગાએ આરસપહાણ નીકળે છે. મહીકાંઠામાં અરપોદ્રા ગામ આગળ અબરખની ખાણો છે અને રેવાકાંઠામાં અકીકના પથરા જડે છે. મોટાં શહેરોમાં કેટલોક હુન્નરની બનાવટનો માલ બને છે, જેમકે અમદાવાદમાં સુતરાઉ ને રેશમી કાપડ, વીસનગરમાં તાંબાપિત્તળનાં વાસણ, આતરસુંબામાં સોઢાનું કામ, પેથાપુરમાં છાંયલ, કપડવંજમાં કાચ ને સાબુ, ખંભાતમાં અકીકના પથરાને સાફ કરવાનું કામ, સુરતમાં જરીકામ, ભરૂચમાં સુજનીઓ ને ટુવાલ, પેટલાદ ને ડભોઇમાં દેશી કાપડ, ગણદેવીની દેશી ખાંડ વગેરે ઠેકાણે માલ બને છે. આ સિવાય અમદાવાદ, વીરમગામ, વડોદરા, ભરૂચ ને સુરતમાં કાપડ વણવાની કેટલીક મીલો છે. વળી કપાસની મોસમમાં ઘણાંખરાં ગામો અને શહેરોમાં કપાસ લોઢવાનાં અને રૂ દાબવાનાં કારખાનાં છે તેનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

રેલવે—આ દેશમાં પહેલી રેલવે પચાસ વર્ષ પહેલાં બંધાઇ છે, ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં ઘણી ફેલાઇ છે. આ પ્રમાણે થવાથી વેપારની તથા જવા આવવાની સવડ સારી થઇ છે. મુખ્ય રેલ્વેઓ નીચે મુજબઃ—

૧ મુંબાઇ વડોદરા અને મધ્યહિંદુસ્તાન રેલ્વે—તે મુંબઇથી નીકળી સુરત, વડોદરા, નડિઆદ, અમદાવાદ ને વીરમગામ પાસેથી ખારાઘોડા સુધી જાય છે, એનો પાટો પા૫ા ફુટ પહોળો છે, તેથી તેને બ્રોડગેજ કે પહોળા પાટાની રેલવે કહે છે,

૨ રજપુતાના માળવા રેલવે—

અ અમદાવાદથી મેસાણા ને પાલનપુર થઇને રજપુતાનામાં જાય છે.

બ આણંદથી ગોધરા થઇને રતલામ તરફ માળવામાં જાય છે.

૩ તાપ્ટી વેલી રેલવે—સુરતથી નંદુરબાર આગળ જાય છે.

૪ ધોળકા પ્રાંતીજ રેલવે—ધોળકાથી અમદાવાદ ને પ્રાંતીજ થઇ અમનગર સુધી જાય છે.

આ સિવાય ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં રેલવેની ઘણી શાખાઓ કાઢી છે, તેમજ રાજપીપળા ને ખંભાત સંસ્થાને પણ પોતાની રાજધાનીઓ રેલવેથી જોડી છે.

વહાણો ને આગબોટો—ગુજરાતમાં દરીઆ કિનારો બહુ થોડો છે, તેમજ સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓનાં મુખ પુરાઇ જવાથી બંદરી વેપાર બહુ ચાલતો નથી, મુંબઇથી કરાંચી સુધી જે આગબોટો આવ જા કરે છે, તે વલસાડ, બીલીમોરા, સુરત, ભરૂચ, ખંભાત ને ધોલેરાનાં બંદરોમાં લાંગરે છે. મુંબઇનું બંદર વધવાથી તેમજ રેલવેથી માલ અને મુસાફરીની સગવડ થવાથી બીજાં બંદરોનો વેપાર કમી થતો જાય છે.

રાજકીય બંદોબસ્ત—ગુજરાતમાં જુના વખતમાં રજપુત રાજાઓનું મોટું રાજ્ય હતું. ત્યારે રાજધાની પાટણ શહેરમાં હતી. રજપુત રાજ્ય તુટયા પછી મુસલમાની રાજ્ય થયું, ત્યારે અહમદશાહ પાદશાહે અમદાવાદ વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. મુસલમાનોની પડતીના વખતમાં ગુજરાતનો ઘણો ભાગ મરાઠાએ કબજે કર્યો હતો, થોડા ભાગમાં બીજાં નાનાં રાજ્યો હતાં. મરેઠી રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજ સરકારે જીતી લીધું અને બીજાં રાજ્યોને તાબેદાર બનાવ્યાં ત્યારથી દેશમાં શાંતિ ફેલાઇ છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનું બંધારણ—આ પ્રાંતમાં અંગ્રેજ સરકારનું જેટલું ખાલસા રાજ્ય છે તેને ઉત્તર વિભાગ કહે છે. તેના ઉપરીને કમિશનર કહે છે, તે અમદાવાદમાં રહેછે. આ વિભાગમાં છ જિલ્લા છે, દરેક જિલ્લાના મુખ્ય અમલદારને કલેકટર કહે છે. તે પોતાના જિલ્લાની મહેસુલ એકઠી

કરે છે, અને કેટલાક ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરે છે. આ સિવાય લોકોનાં ઉપયોગી કામો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. જિલ્લાના તાલુકા કરેલા હોય છે. તેવા દરેક તાલુકામાં મુખ્ય અધિકારી મામલતદાર અને પેટા તાલુકામાં મહાલકરી હોય છે. તે તાલુકાની મહેસુલ એકઠી કરીને કલેકટરને મોકલે છે ને નાના ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરે છે, તેથી માજીસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે; આ સિવાય સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે, તાલુકાના એક બે ગામ વચ્ચે તળાટી હોય છે, તે મહેસુલ ઉઘરાવીને મામલતદારને મોકલે છે.

તળાટી સિવાય દરેક ગામમાં મુખી (પોલીસપટેલ) હોય છે, તે બંદોબસ્ત રાખે છે, અને ગુન્હો બને તો પરગણાના ફોજદારને જાહેર કરે છે. ફોજદારના ઉપરીને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ડ કહે છે. તે આખા જિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખે છે.

લેણુદેણુના કજીઆ ચૂકવવાને એક બે તાલુકા વચ્ચે મુન્સફ નામે અમલદાર હોય છે; તેના ઉપરી જિલ્લાના જડજ હોય છે. આ જડજ સાહેબ જિલ્લામાં બધી જાતના ગુન્હાના ફેંસલા આપે છે.

તાલુકાના કસ્બામાં દવાખાનું હોય છે. તેનો ડાકટર માંદા માણુસને દવા આપે છે, અને જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં માંદાં માણસો રહી શકે એવું મોટું દવાખાનું હોય છે. તેના મોટા દાકટરને સિવિલ સર્જન કહે છે.

મોટા રસ્તા, પુલ, તળાવ અને સરકારી મકાનો વગેરે બંધાવવાને તથા સમારવાને જિલ્લામાં ઇંજનેર નામે અધિકારી હોય છે. તેના તાબામાં તાલુકાવાર ઓવર્સીયર હોય છે.

સરકારે રૈયતની કેળવણી માટે ઘણાં ગામોમાં નિશાળો ઉઘાડી છે. તાલુકામાં અંગ્રેજી નિશાળો અને મુખ્ય શહેરમાં હાઇસ્કૂલ હોય છે. આ નિશાળોની પરીક્ષા લેવાને ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરો જિલ્લાવાર નીમ્યા છે, અને આખા વિભાગની નિશાળોની દેખરેખ રાખનાર ઉપરી અધિકારીને એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર કહે છે.

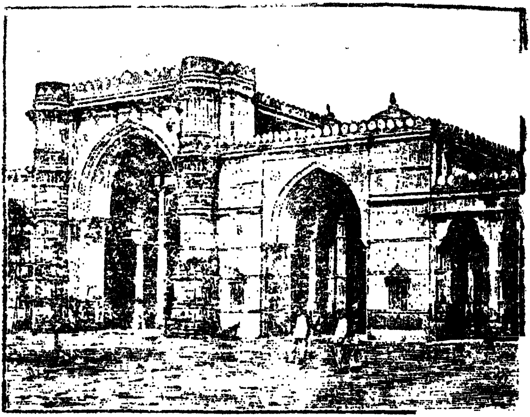
શહેરો અને મોટા કસ્બાના લોકો રાજની બાબત જાણી શકે માટે સરકારે ૪૦૦૦ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં ગામોમાં મ્યુનિસિપાલીટી કે સુધરાઇખાતું સ્થાપ્યું છે. તેની મંડળી ગામના મોટા રસ્તા, તે ઉપરનાં ફાનસો, નિશાળો, દવાખાનાં અને લોકોની સુખાકારીની સંભાળ રાખે છે. તેને મામલતદાર અને કલેકટર સાહેબ સરકાર પાસેથી મદદ અપાવે છે.

राजकीय विभागो.

૧	અમદાવાદ	જિલ્લો	મુખ્ય શહેર	અમદાવાદ.
૨	ખેડા	,,	,,	ખેડા.
૩	ખંભાત	સંસ્થાન	,,	ખંભાત.
૪	પંચમહાલ	જિલ્લો	,,	ગોધરા.
૫	ભરૂચ	જિલ્લો		ભરૂચ.
૬	સુરત	,,	,,	સુરત.
૭	સુરત	એજન્સિ	,,	સુરત અને ધરમપુર
૮	થાણા	જિલ્લો	,,	થાણા.
૯	પાલનપુર	એજન્સિ	,,	પાલનપુર.
૧૦	મહીકાંઠા	,,	,,	સાદરા.
૧૧	રેવાકાંઠા	,,	,,	ગોધરા ને નાંદોદ.
૧૨	વડોદરા રાજ્ય........		,,	વડોદરા.

अमदावाद् जिल्हो—કાઠિઆવાડની પૂર્વે શુદ્ધ ગુજરાતની પશ્ચિમે છે, આ વિભાગમાં બધા જિલ્લાઓથી મોટો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૦૭ ચો. મા. છે; આખો જિલ્લો એક જથ્થે નથી. પ્રાંતીજ અને મોડાસા તાલુકા મહીકાંઠામાં અને ધોધા તાલુકો કાઠિઆવાડમાં, તેમજ કેટલાંક ગામો ગાયકવાડી રાજ્યમાં છૂટાં છૂટાં આવેલાં છે.

આ જિલ્લાની વસ્તી ૮૨૫૦૦૦ છે. તેમાં મોટા જથ્થો હિંદુઓનો છે. જમીન ઘણે ભાગે સપાટ છે, ફક્ત પ્રાંતીજ તાલુકામાં થોડા ડુંગરા છે. મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પેદાશમાં ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ડાંગરને કઠોળ થાય છે, કપાસ અને તલની પેદાશ પણ ઠીક થાય છે.

જુમામસિદ—અમદાવાદ.

નદીઓ—સાબરમતી, સુકભાદર, હાથમતી, મેશ્વો ને વાત્રક. સુકભાદરઃ—કાઠિઆવાડના ચોટિલા પર્વતમાંથી નીકળી પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતના મળે છે. તેના ઉપર રાણપુર ને ધંધુકા છે.

તાલુકા—ઉત્તરદસક્રોઇ, દક્ષિણદસક્રોઇ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ધોળકા ને ધંધુકા.

પેટા તાલુકા—મોડાસા, સાણંદ ને ઘોઘા.

૧ ઉત્તર દસક્રોઈ તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી ને ખારી.

મુખ્ય ગામો—અમદાવાદ, અડાલજ, સરખેજ ને નરોડા.

અમદાવાદ—(૨૨૫૦૦૦) આ જિલ્લાનું તથા ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર છે. તેથી જિલ્લાના કલેક્ટર અને ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરનાં મુકામો અહીં છે. વળી અગાઉ મુસલમાન પાદશાહોની રાજધાની હતું, તેથી તેને **રાજનગર** કહે છે. અહીંનું રેશમી કાપડ જુના વખતથી વખણાય છે. હાલમાં કાપડ વણવાની મીલો ઘણી થવાથી સુતરાઉ કામડને માટે પ્રખ્યાત છે. મુંબઈ, રજપુતાના અને ધોળકા પ્રાંતીજના રેલવેઓનું મોટું જંક્શન થવાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. જોવાલાયક મકાનો—જુમ્મામસિદ, શાહઆલમનો રોઝો, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, કાંકરીઉં તળાવ, ભદ્રનો કિલ્લો ને શાહીબાગ છે. **અડાલજ**માં પાદશાહી વાવ અને **સરખેજ**માં મહમુદ બેગડાનો રોઝો જોવાલાયક છે.

રેલવે સ્ટેશનો—સાબરમતી, આંબલીરોડ, અસારવા ને સરખેજ છે.

૧ સાણંદ પેટા તાલુકો.

નદી—સાબરમતી. મુખ્ય ગામો—સાણંદ ને ગોધાવી.

સાણંદની તમાકુ વખણાય છે, તેના ઠાકોર અહીં રહે છે. આ પેટા મહાલ ઉત્તર દસક્રોઇ તાલુકાને તાબે છે. રેલવે સ્ટે.—સાણંદ.

૨ દક્ષિણ દસક્રોઇ તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી, મેશ્વો ને ખારી.

મુખ્ય ગામો—વટવા, કુહા, કાસિંદ્રા, હીરાપુર ને જેતલપુર.

વટવાનો રોઝો જોવા લાયક છે. **કાસિંદ્રા** ને **હીરાપુર**નો ગોળ વખણાય છે. રેલવે સ્ટે.—બારેજડી ને વિંઝાલ.

૩ વીરમગામ તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—વીરમગામ, પાટડી માંડળ દેત્રોજ ને ઓગણ,

વીરમગામ (૨૦,૦૦૦) ગુજરાત ને કાઠિઆવાડની વચ્ચે રેલવેનું મોટું જંક્શન છે. કપાસ પીલવાના અને કાપડ વણવાના સાંચા થવાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. અહીં ગંગાસર ને મુનસર બે તળાવો છે, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે અને તેની માએ બંધાવ્યાં છે. **પાટડી** (૫૬૦૦)

એ પાટીદાર (કણબી) તાલુકદારનો કસ્બો છે. એ તાલુકદારને અગાઉ મીઠાની પેદાશ બહુ થતી તેથી 'પાટડી સોનાની હાટડી' કહેવાતું હતું. ખારાઘોડામાં વડાગરૂં મીઠું પાકે છે. માંડળમાં જુની મસીદો તથા જૈન લોકોનાં મંદિરો છે. ભોંયણીમાં જૈન લોકોના મોટી જાત્રા છે.

રેલવે સ્ટે.—વીરમગામ, પાટડી, ખારાઘોડા ને દેત્રોજ.

હકીકત—આ મહાલમાં એકે નદી નથી, પણ ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી નહેરો ખોદેલી છે. આખો તાલુકો સપાટ છે.

૪ પ્રાંતીજ તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, વાત્રક અને મેશ્વો.

મુખ્ય ગામો—પ્રાંતીજ, ઓગણુ, ધનસુરા ને ચોઇલા.

પ્રાંતીજ—(૮૨૦૦) અહીં દેશી સાબુ બને છે, તે પરદેશ જાય છે. અમદાવાદથી અહીં સુધી રેલવે થવાથી વેપાર વધવા માંડયો છે. હાથમતી નદીમાંથી ઘણા મૈલ સુધી નહેર ખોદી છે, તેને બોખનો ખાડો કહે છે. રેલવે સ્ટે.—પ્રાંતીજ.

૧ મોડાસા પેટામહાલ.

નદી—માજુમ. ગામ—**મોડાસા** (૭૫૦૦) કિલ્લાવાળું ગામ છે. અહીં લાકડાનો વેપાર તથા જંગલની વસ્તુઓનો વેપાર સારો ચાલે છે. આ પેટામહાલ પ્રાંતીજ તાલુકાના તાબામાં છે.

આ પેટામહાલ મહીકાંઠાની અંદર છૂટો છૂટો આવેલો છે. જમીન ડુંગરાળી છે. મુખ્ય પેદાશ—લાકડાં છે.

૫ ધોળકા તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—ધોળકા, બાવળા, ચલોડા, કોઠ, ગાંગડ ને વૌઠા.

ધોળકા (૧૩૯૦૦) આ શહેર ઘણા જુના વખતમાં રાજધાની હતું, તેની આસપાસ આંબલીઓની ઝાડી છે. અહીં સિદ્ધરાજ જયસિંહની માએ ખોદાવેલું મલાવ, તલાવ છે. **વૌઠા** પાસે સાબરમતી, વાત્રક વગેરે સાત નદીઓનો સંગમ થાય છે, તે જગાએ મોટો મેળો ભરાય છે. **બાવળા**માં અનાજનો વેપાર સારો ચાલે છે.

રેલવે સ્ટે.—ધોળકા ને બાવળા. આ મહાલમાં એકે નદી નથી.

૬ ધંધુકા તાલુકો.

નદીઓ—સુકભાદર, ગોમા, નીલકા ને ઉતાવળી.

મુખ્ય ગામો—ધંધુકા, ધોલેરા, રાણુપુર, બરવાળા ને ભીમનાથ.

ધંધુકા (૧૦૦૦૦) અમદાવાદ જિલ્લામાં આ મોટો તાલુકો છે. તેની આસપાસના ભાગને **ભાલ** કહે છે; તેમાં કપાસ ને ઘઉંની પેદાશ સારી થાય છે. **ધોલેરા** (૭૫૦૦) ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર છે. હાલમાં દરીઓ પૂરાઈ જવાથી બંદરી વેપાર પડી ભાગ્યો છે. **રાણપુર** (૬૫૦૦) સુકભાદર ને ગોમા નદીના સંગમ ઉપર મોટો કસ્બો છે; અહીંઆ મોલેસલામ ગરાસીઆની વસ્તી ઘણી છે. **ભીમનાથ** નીલકા નદી ઉપર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે, તેની મોટી જાત્રા છે.

રેલવે સ્ટે,—રાણુપુર ને કુંડલી.

આ તાલુકામાં ગરાસીઆનાં ઘણાં ગામો છે. તેમાં રાણુપુર, ગાંફ વગેરે ગામોમાં ઘણા ગરાસીઆ છે.

૩ ઘોઘા પેટામહાલ.

મુખ્ય ગામ—**ઘોઘા** (૪૮૦૦) ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર છે. પાડોશમાં ભાવનગરનું બંદર વધવાથી અહીંનો વેપાર પડી ભાગ્યો છે. બારામાં એક દીવાદાંડી છે. આ તાલુકામાં પણ ઘણાં ગામો ગરાસીઆનાં છે. આ પેટામહાલ ધંધુકા તાલુકા નીચે છે.

ખેડા જિલ્લો—મહી ને વાત્રક નદીઓની વચ્ચે અને અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે ને પૂર્વે આવેલો છે. ક્ષેત્રફળમાં અમદાવાદથી અડધો છે, વસ્તી ૭ લાખ એટલે પોણા કરતાં વધારે છે. બધા જિલ્લા કરતાં આ જિલ્લો ઘાટી વસ્તીવાળો છે, લોકનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે પાકમાં તમાકુ, જીરું, વરીઆળી, ઘઉં ને બાજરી થાય છે. આ જિલ્લાની તમાકુ ઘણી વખણાય છે, તેથી પરદેશ બહુ જાય છે. ખેડુતો લેઉઆ પાટીદાર છે.

નદીઓ—સાબરમતી, મહી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક ને શેઢી.

તાલુકા—કપડવંજ, ઠાસરા, મેમદાવાદ, નડિઆદ, માતર, આણંદ અને બોરસદ.

૧ કપડવંજ તાલુકો.

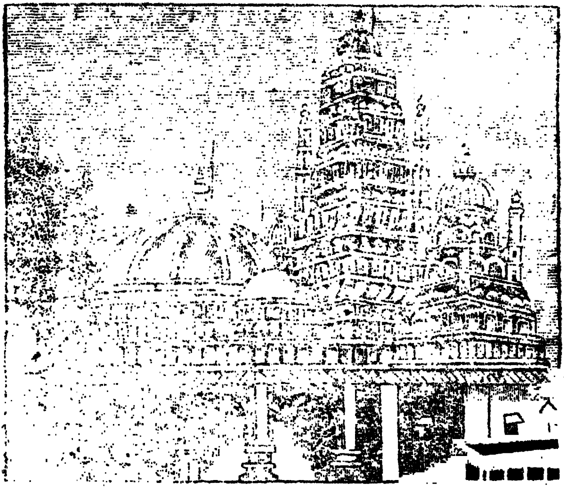
નદીઓ—મહોર અને વરાસી; એ નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય ગામો—કપડવંજ, કઠલાલ, આંત્રોલી, તોરણા, છીપડીને લસુંદ્રા.

કપડવંજ (૧૩૦૦૦) ગુજરાતનું જુનું શહેર છે, અહીંઆં વહોરા મુસલમાન વેપારીની વસ્તી વધારે છે. તેઓ દેશી સાબુ તથા કાચ બનાવીને પરદેશ મોકલે છે. **લસુંદ્રા**માં ઊના પાણીના કુંડ છે.

હમણાં નડિઆદથી અહીં સુધી રેલવે થવાથી મુસાફરી કરવાની સગવડ થઇ છે ને વેપાર વધ્યો છે. રેલવે સ્ટેશન કપડવંજ.

૨ ઠાસરા તાલુકો.

રણછોડરાયનું મંદિર—ડાકોર.

નદીઓ—મહી અને શેઢી.

મુખ્ય ગામો—ડાકોર, ઠાસરા, જનોડ, અંધાડી ને કાળસર.

ડાકોર (૮૦૦૦) રણછોડજીનું મોટું ધામ છે, ત્યાં આસો સુદિ પુનેમ (માણેકઠારી) ઉપર મેળો ભરાય છે. **ઠાસરા** (૩૨૦૦) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે, અહીંથી ઘાસ પરદેશ ચડે છે. રેલવે સ્ટે.-ડાકોર ને ઠાસરા.

૩ મહેમદાવાદ તાલુકો.

નદીઓ—વાત્રક, મેશ્વો, શેઢી અને ખારી.

મુખ્ય ગામો—ખેડા, મહેમદાવાદ, સિંહુજ, મહીજ ને રૂદણ.

ખેડા (૭૫૦૦) વાત્રક ને શેઢી નદીઓના સંગમ ઉપર આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં કલેકટર ને સિવિલ સર્જનનાં મુકામો **મહેમદાબાદ** (૬૫૦૦) મહમુદ બેગડાએ વસાવેલું છે. ત્યાં ભમરીઓ કુવો જોવા જેવો છે. એ ગામ મુંબાઇની રેલવેનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ખેડા જવાય છે.

૪ નડિઆદ તાલુકો.

નદીઓ—મોહોર, શેઢી ને લુણી.

મુખ્ય ગામો—નડિઆદ, મહુધા, અલીણા, ઉતરસંડા ચકલાસી, નરસંડા ને વડતાળ.

નડિઆદ (૨૭૦૦૦) આ જિલ્લાનું મોટું શહેર છે. ત્યાં સંતરામનું મોટું મંદિર છે તથા માબાપ વિનાનાં નાનાં બાળકો માટે હિંદુ અનાથાશ્રમ છે તે જોવા જેવું છે. **મહુધા**માં મુસલમાનની વસ્તી વધારે છે અને ત્યાંની ખાદી વખણાય છે **વડતાલ**માં સ્વામીનારાયણનું મોટું ધામ છે. આ તાલુકામાં ડાંગર, ઘઉં ને જવ થાય છે. તે સિવાય શેરડી, આદુ, વરીઆળી ને જીરૂં થાય છે.

૫ માતર તાલુકો.

નદીઓ—સાબરમતી, વાત્રક શેઢી ને ખારી.

મુખ્ય ગામો—માતર, રઢુ, લીંબાસી ને અલીંદ્રા.

માતરમાં જૈન લોકોનું દહેરૂં જોવા જેવું છે.

૬ આણંદ તાલુકો.

નદી—મહી. મુખ્ય ગામો—આણંદ, ઉમરેઠ, વાસદ, ઓડ, નાપાડ, બોરીઆવી ને સામરખા.

आणंद (૧૦૦૦૦) આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ ને રેલવેનું મોટું જંકશન છે. **उमरेठ** (૧૩૦૦૦) નડિઆદથી બીજા નંબરનું વેપારનું શહેર છે. **वासद** પાસે મહી નદી ઉપર રેલવેનો મોટો લોઢાનો પૂલ છે. તે જોવા જેવો છે. રેલવે સ્ટે. બોરીઆવી, વાસદ, ઉમરેઠ ને ભાલેજ છે.

૭ બોરસદ તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—બોરસદ, આંકલાવ, ભેટાસી, વીરસદ ને પાલજ.

बोरसद (૧૨૦૦૦) માં મામલતદારની કચેરી છે; ત્યાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનું મોટું દેવળ છે. અહીંની તમાકુ વખણાય છે.

खंभात संस्थान—આ સંસ્થાન ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે સાબ-રમતી ને મહી નદીઓની વચ્ચે આવેલું છે. ક્ષેત્રફળમાં બોરસદ તાલુકા કરતાં દોઢું પણ વસ્તીમાં અડધું છે. બંને નદીઓમાં ભરતીનાં પાણી આવે છે, તેથી પાણી ખારાં રહે છે; પણ દરેક ગામમાં તળાવ હોય છે.

મુખ્ય ગામો—ખંભાત, તારાપુર ને ઉંદેલ.

खंभात (૨૮૦૦૦) અખાતને કિનારે રાજધાની છે. અહીં અકીકનું કામ સારૂં થાય છે તથા સૂત્રફેણી વખણાય છે. રાજકર્ત્તાને નવાબ કહે છે, તે જાતે મોગલ મુસલમાન છે. ખંભાત બંદરેથી લેવાતી જકાત-માંથી અંગ્રેજ સરકાર ભાગ લે છે. ખેડા જિલ્લાનો કલેક્ટર આ સંસ્થાનનો પોલિટિકલ એજંટ કહેવાય છે. તારાપુરમાં કાબરીનો પાક થાય છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે.

पंचमहाल जिल्लो—આ જિલ્લો ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે બે વિભાગમાં વહેંચાયલો છે. તેની વચ્ચે રેવાકાંઠા એજન્સિનું લુણાવાડા સંસ્થાન આવેલું છે. ક્ષેત્રફળમાં ખેડા જિલ્લાની બરાબર છે, પણ વસ્તી તેનાથી અડધી આખો જિલ્લો જંગલોથી ભરપુર છે, પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્યનો ભાગ રસાળ

અને ખેડવા લાયક છે. તેમાં મકાઇ, જુવાર, બાજરી, બાવટો, કોદરા વગેરે હલકાં અનાજ થાય છે અને તેનો વેપાર ચાલે છે. મુખ્ય વસ્તી ભીલ ને નાયકડા લોકોની છે. આ જિલ્લાના પહેલાં પાંચ મહાલ કે તાલુકા હતા, તેથી તેનું નામ પંચમહાલ પાડયું છે.

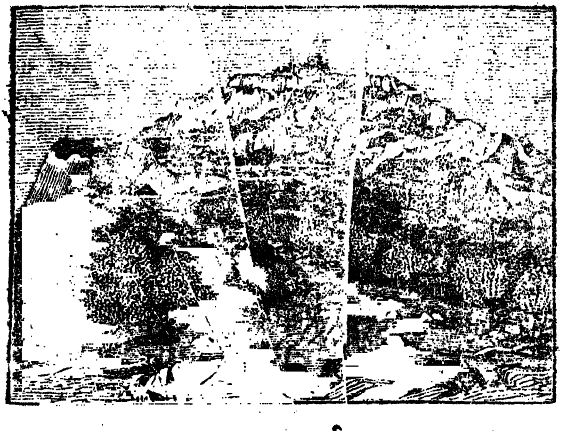
મુખ્ય પર્વત—પાવાગઢ તે (૨૫૦૦) ફુટ ઉંચો છે, તેના ઉપર મહાકાળી માતાનું મંદિર છે.

મુખ્ય નદીઓ—મહી ને પાનમ.

પાનમ—પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળીને મહીને મળે છે.

તાલુકા—ગોધરા, કલોલ અને દાહોદ,

પેટા તાલુકા—હાલોલ ને ઝાલોદ.

પાવાગઢ પર્વત.

૧ ગોધરા તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—ગોધરા ને સહેરા.

ગોધરા (૨૨૦૦૦) પંચમહાલ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, તેની

પાસે ગોધરક નામે તળાવ છે, તેના ઉપરથી ગોધરા નામ પડ્યું છે. અહીંઆં આણંદ જંક્શનથી એક અને વડોદરાથી બીજી એમ બે રેલવેઓ એકઠી થાય છે; અને ત્યાંથી માળવામાં જાય છે. અહીં લાકડાનો વેપાર સારો ચાલે છે. દુવામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

૨ કાલોલ તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—કાલોલ ને વેજલપુર.

કાલોલ (૪૫૦૦) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે, ત્યાં મામલતદારની કચેરી ને દવાખાનું છે.

૧ હાલોલ પેટા તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—હાલોલ ને કંજરી.

હાલોલ (૨૮૦૦) આ ગામ હાલુર નામે સુતારે વસાવ્યું હતું, ને ચાંપાનેરનું પરૂં હતું એમ કહેવાય છે. વડોદરેથી નીકળતી રેલવેનું સ્ટેશન છે, આ મહાલ કલોલ તાલુકાને તાબે છે.

પર્વત —પાવાગઢ. રેલવે સ્ટે—ચાંપાનેર ને હાલોલ.

૩ દાહોદ તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—દાહોદ, ગાંગરડી ને જેસાવાડા.

દાહોદ (૧૪૦૦૦) અસલના વખતમાં દધીચી ઋષિ અહીં થઈ ગયા છે, તેના ઉપરથી શહેરનું નામ પડ્યું હોય કારણ કે ત્યાં દધીમતી નામની નાની નદી છે; તેને કાંઠે દુધેશ્વર મહાદેવની જગા છે.

૨ ઝાલોદ પેટા તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—ઝાલોદ ને લીમડી.

ઝાલોદ (૬૦૦૦) આ મહાલ દાહોદ તાલુકાને તાબે છે.

ભરુચ જિલ્લો—ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે અને ખંભાતના અખાતને પૂર્વ કિનારે આવેલો છે. વિસ્તારમાં પંચમહાલ જિલ્લા કરતાં થોડો નાનો છે; પણ વસ્તીમાં સરખો છે; એટલે પંચમહાલ કરતાં આ જિલ્લામાં

વસ્તી વધારે ધાડી છે. વળી મહી, નર્મદા ઢાઢર અને કીમ નદીઓની વચગાળાના ભાગમાં તેના મુખ આગળ આવેલો છે. તેથી નદીઓની રેલનો બધો કાંપ જમીન ઉપર ઠરે છે, તેને ભાઠાની જમીન કહે છે. તેમાં તમાકુ થાય છે. બાકીના ભાગમાં કાળી જમીન છે, તેમાં કપાસની પેદાશ ઘણી થાય છે. તેથી ઘણું ખરાં ગામોમાં કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં હોય છે. થોડા ભાગમાં ઘઉંની નીપજ થાય છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, ઢાઢર ને કીમ.

તાલુકા—ભરૂચ અંકલેશ્વર, વાઘરા, આમોદ ને જંબુસર.

પેટા મહાલ—હાંસોટ.

૧ ભરૂચ તાલુકો.

ભરુચ (૪૪૦૦૦) નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પા ઘડીપને ઘણું જુનું શહેર છે. તેનું જુનું નામ ભૃગુકચ્છ, તે ઉપરથી ભરૂચ થએલું છે. તે ભૃગુઋષિએ વસાવેલું કહેવાય છે. નદીને કાંઠે ભૃગુઋષિનો આશ્રમ ને દશાસમેઘની જુની જગાઓ જોવા લાયક છે, અહીં કપાસ પીલવાના અને ર કાંતવાના ઘણા સંચા છે. તેમજ શહેરમાં વણાટ કામ ઘણું સારૂં થાયછે. તેમાં સુતરના જાડા દુવાલ ને સુજનીઓ વણાય છે. **શુક્લતીર્થ** નર્મદા નદીને કાંઠે જાત્રાનું ઠેકાણું છે. તેની પાસે કબીરવડ નામે મોટો વડ છે, તેની નીચે ૫૦૦૦ થી ૭૦૦૦ માણસો સમાઇ શકેછે. **भाडभूत** નર્મદા નદીને કાંઠે ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે. ત્યાં ભાદરવા મહીનામાં મેળો ભરાય છે. **पालेज** એ રેલવે સ્ટેશન છે, ત્યાં રૂનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. રેલવે સ્ટે.—ભરૂચ ચમારગામ ને પાલેજ.

૨ અંકલેશ્વર તાલુકો.

નદીઓ—કીમ ને ઉમરાવતી.

મુખ્ય ગામો—અંકલેશ્વર, કતપુર, સીસોદરા ને ઇલાવ.

अंकलेश्वर (૧૧૦૦૦) અહીંથી નાંદોદ સુધી સાંકડા માપની રેલવે જાય છે તેથી રાજપીંપળાના જંગલની પેદાશનો વેપાર સારો ચાલે છે. **इलाव** કીમ નદીને કાંઠે ભરૂચ જિલ્લાના સીમાડા ઉપર છે.

૨ હાંસોટ પેટામહાલ.

મુખ્ય ગામ—હાંસોટમાં ઘઉં ને જુવારની પેદાશ સારી થાય છે. આ મહાલ અંકલેશ્વર તાલુકાને તાબે છે.

૩ વાઘરા તાલુકો.

મુખ્ય ગામો—વાઘરા, ગંધાર, દેહેજ ને વિલાયત.

વાઘરા આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. દેહેજ એ આડ બંદર છે. ગંધારમાં જૈન લોકોનું જુનું દહેરૂં જોવા જેવું છે.

૪ આમોદ તાલુકો.

નદી—ઢાઢર, ખાડીઓ—ગોવાળ ને રૂપારેલ.

મુખ્ય ગામો—આમોદ, કેરવાડા ને સરભાણ.

આમોદ (૪૪૦૦) ઢાઢર નદીને કાંઠે કસ્બો છે, ત્યાં દેશી ચપ્પુ ને અસ્ત્રા સારા થાય છે. ગામમાં ઠાકોર રહે છે, તેને સરકારે સરદારનો ખિતાબ આપેલો છે. કેરવાડા પણ ઠાકોરનું ગામ છે.

૫ જંબુસર તાલુકો.

નદીઓ—મહી ને ઢાઢર.

મુખ્ય ગામો—જંબુસર, ટંકારીઆ, દેહેગામ, ગજેરા, કાવી, ને સારોદ.

જંબુસર (૧૦૦૦૦) કિલ્લાવાળો કસ્બો છે, ત્યાં મોટા દાણાની રાઈ થાય છે, ટંકારીઆ, દેહેગામ ને કાવી એ આડ બંદરો છે. સારોદ એ ઠાકોરનું ગામ છે. વડોદરાથી જંબુસર સુધી રેલવે આવી છે, અને ભરૂચથી અહીં સુધી રેલવેનું કામ શરૂ થયું છે.

સુરત જિલ્લો—ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણે અને અરબી સમુદ્રની પૂર્વ બાજુએ છે, વિસ્તારમાં ભરૂચ જિલ્લા કરતાં સવાયો છે, અને વસ્તીમાં બમણો છે, તેથી આ જિલ્લામાં વસ્તી ઘાડી છે, અહીંઆં ઘણી નદીઓ આવેલી છે તેને લીધે જમીનમાં બાગાયત પાક ઘણો થાય છે. તે સિવાય જુવાર, કપાસ ને ડાંગરનો પાક બહુ થાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યને લીધે આ જિલ્લાના ત્રણ કકડા થએલા છે. ઉત્તરના બે વિભાગોમાં તાપી નદી આવી છે, અને દક્ષિણના વિભાગમાં ઘણી નાની નદીઓ આવવાથી તે જમીન બહુ ફળદ્રુપ

છે. આ જિલ્લામાં મુંબઇથી અમદાવાદ જનારી રેલવે આવે છે. તેમજ સુરતથી પૂર્વ તરફ ટાપ્ટીવેલી રેલવે નંદુરબાર તરફ જાય છે, તેથી સુરતના વેપારનો ફાયદો થયો છે.

નદીઓ—તાપી, મીંઢોળા, પૂર્ણા, અંબિકા, અવરંગા, પાર, કોલક ને દમણગંગા. તાપી સિવાય બીજી નદીઓ નાની છે.

ડુંગરો—પારનેરા ને ડુંગરી. એ બે નાના ડુંગરો છે.

તાલુકા—ચોર્યાસી, ઓરપાડ, માંડવી, બારડોલી, જલાલપુર, વલસાડ, ચીખલી ને પારડી.

૧ ચોર્યાસી તાલુકો.

સુરતની આસપાસનાં ૮૪ ગામો અગાઉ આ તાલુકામાં હતાં, તેથી તેનું નામ ચોર્યાસી પડ્યું છે. હાલમાં ૭૦ ગામો છે.

નદીઓ—તાપી ને મીંઢોળા.

મુખ્ય ગામો—સુરત, રાંદેર, કતારગામ, બાઠા, ને કુંભારીઆ.

સુરત (૧૧૫૦૦૦) તાપી નદીના ડાબા કિનારા ઉપર મોટું શહેર છે. અગાઉના વખતમાં હિંદુસ્તાનનું પશ્ચિમમાં મોટું બંદર ગણાતું હતું પણ હમણાં નદીનું બારૂં પૂરાઇ જવાથી વહાણો આવી શકતાં નથી. અહીંઆં રેશમી કાપડ, ને જરાનો સામાન વખણાય છે, તેમજ બરફી, વાલ, પાપડી જમણ, કિનખાબ, હાથીદાંત અને સુખડનાં કોતર કામને માટે પ્રખ્યાત છે. **રાંદેર** (૧૦૦૦૦) તાપીને જમણે કાંઠે સુરત ને સામે પાર છે, ત્યાંનાં બોર વખણાય છે. આ કસ્બો જુના વખતનો છે.

૨ ઓરપાડ તાલુકો.

નદીઓ—કીમ ને તાપી. ખાડી—સેના.

મુખ્ય ગામો—ઓરપાડ, કુડસદ, ભગવાદાંડી, હજીરા, કીમ ને સાયણ.

ઓરપાડ (૫૦૦૦) બંદર છે, ત્યાંથી ઢોર ને લાકડાની નીકાશ થાય છે. **કુડસદ** એ અગાઉ તાલુકાનો કસ્બો હતો. **ભગવાદાંડી** એ બે બંદરો છે. **હજીરો** હવા ખાવાનું સ્થળ છે. **કીમ** ને **સાયણ**માં કપાસ લોઢવાનાં જીનો છે. રેલવે સ્ટે.—કીમ ને સાયણ.

૩ માંડવી તાલુકો.

આ જિલ્લાના બધા તાલુકા કરતાં મોટો છે, તેથી તેના સાત ટપા કર્યા છે. નદીઓ—તાપી ને વ્રેહ.

મુખ્ય ગામો—**માંડવી,** બહુધાન, ધંરોલી, ને તડકેશ્વર.

માંડવી તાપી નદી ઉપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. આસપાસ જંગલ હોવાથી અહીંની હવા તાવવાળી રહે છે. **બહુધાન** તાપી નદીને કાંઠે જાત્રાનું ઠેકાણું છે. ત્યાં બાર વર્ષે (સિંહસ્થના વર્ષમાં) જાત્રા ભરાય છે.

૪ બારડોલી તાલુકો.

નદીઓ—તાપી, મીંઢોળા ને પૂર્ણા.

મુખ્ય ગામો—**બારડોલી,** કડોદ, સરભોણ, વાલોડ, મોતા, દેગામ ને વાંકાનેર.

બારડોલી મીંઢોળા નદી ઉપર તાલુકાનું ગામ છે. **વાલોડ** પેટા મહાલ છે. **વાંકાનેર**ની ડાંગર વખણાય છે.

૫ જલાલપુર તાલુકો.

નદીઓ—પૂર્ણા ને અંબિકા. ખાડીઓ—કનાર્ડ, ખુટારા ને બનેવ.

મુખ્ય ગામો—જલાલપુર, મટવાડ, કાલીઆવાડી, અબ્રામા, અમલસાડ, કછોલી, આટ, અરસાડ, અષ્ટગામ ને સીસોદરા.

જલાલપુર પૂર્ણા નદી ઉપર તાલુકાનો કસ્બો છે.

આ તાલુકો પુર્ણા ને અંબિકા નદીઓ વચ્ચે આવેલો છે, આ જિલ્લાના બધા તાલુકા કરતાં વધારે ફળદ્રુપ છે. કેરી, અનનાસ, ફણસ ને કેળાં ઘણાં સારાં થાય છે.

૬ ચીખલી તાલુકો.

નદીઓ—અંબિકા, કાવેરી ને અવરંગા.

મુખ્ય ગામો—**ચીખલી,** દેહગામ, ખેરગામ ને આલીપુર.

ચીખલી કાવેરી નદી ઉપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

રેલવે સ્ટે.—ચીખલી ને રાણકુવા.

૭ વલસાડ તાલુકો.

આ તાલુકો અંબિકા ને પાર નદીની વચ્ચે આવેલો છે.

મુખ્ય ગામો—વલસાડ, ધરાસણા, છરવાડા, તીથલ, ને કોસંબા.

વલસાડ (૧૬૦૦૦) કાવેરી નદીને કાંઠે બંદર છે. અહીંથી ઇમારતી લાકડાં અનાજ ને ગોળ બહાર ગામ જાય છે. **ધરાસણા** ને **છરવાડા**માં મીઠું પાકે છે. **તીથલ** હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

રેલવે સ્ટે.—વલસાડ ને ડુંગરી.

૮ પારડી તાલુકો.

નદીઓ—પાર, કોલક ને દમણગંગ.

મુખ્ય ગામો—પારડી, બગવાડા, ઉદવાડા કુંતા ને ઉમરસાડી.

પારડી પાર નદી ઉપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. **બગવાડા** કોલક નદી ઉપર છે. **ઉદવાડા** માં પારસી લોકોની અગ્યારીનું મંદિર છે, તેથી ઘણા પારસીઓ ત્યાં જાત્રાએ જાય છે. **કુંતા**માં કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા છે. **ઉમરસાડી** પાર નદી ઉપર બંદર છે. રેલવે સ્ટે.—ઉદવાડા ને પારડી.

સુરત એજન્સિ—સુરત જિલ્લાના અગ્નિ ખુણામાં આવેલાં ચાર સંસ્થાનોની એજન્સિ બનાવી છે. તેને સુરત એજન્સિ કહે છે, કારણ કે સુરત જિલ્લાનો કલેકટર આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજંટ છે. ક્ષેત્રફળમાં સુરત જિલ્લા જેવડી છે, પણ વસ્તી ત્રીજે ભાગે એટલે બે લાખ માણસની છે; કારણ કે એજન્સિના ઘણા ભાગોમાં જંગલો છે.

નદીઓ—તાપી, મીંઢોળા, અંબિકા, અવરંગા, પાર ને કોલક.

મુખ્ય સંસ્થાનો—સચીન, વાંસદા ધરમપુર ને ડાંગ.

૧ સચીન રાજ્ય.

આ રાજ્યોનાં ગામો ચોર્યાસી ને જલાલપુર તાલુકામાં છૂટાં છૂટાં આવેલાં છે. રાજા હબસી મુસલમાન છે, તે **નવાબ** કહેવાય છે.

મુખ્ય ગામ—**સચીન**માં રાજાનો મહેલ જોવા જેવો છે. **ડુમસ** દરીઆ કિનારા ઉપર હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

૨ વાંસદાનું રાજ્ય.

આ રાજ્ય સચીનથી વિસ્તારમાં ચાર ગણું પણ વસ્તીમાં બમણું છે. તેના ઘણા ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે. રાજા સોલંકી રજપુત છે.

મુખ્ય ગામ—**વાંસદા** (૩૦૦૦) તેની ઉત્તરે અંબિકા નદીને કાંઠે ઉનાઇ માતાનું મંદિર ને ઊના પાણીના કુંડો છે, તેથી ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

૩ ધરમપુરનું રાજ્ય.

વાંસદા સંસ્થાનની દક્ષિણે આવેલું છે. આ એજન્સિનો અડધો ભાગ આ રાજ્યને તાબે છે. વસ્તી પણ અડધે ભાગે એટલે એક લાખની છે, રાજકર્તા સિસોદીયા રજપુત છે, તે **મહારાવળ** કહેવાય છે.

મુખ્ય ગામ—**ધરમપુર** (૪૦૦૦) વલસાડથી ૧૮ મૈલ ઉપર છે, ત્યાં સુધી પાકી સડક બાંધી છે. જુના વખતમાં આ શહેરને **રામનગર** કહેતા. બીજાં ગામો **રુમલા, આછાવણી** ને **ગોડથલ** છે.

આ સંસ્થાનના ઘણા ભાગમાં જંગલો છે, તેથી હવાપાણી ખરાબ ગણાય છે. જંગલી પેદાશમાં ઇમારતી લાકડાં, મધ ને મીણ છે.

૪ ડાંગનું રાજ્ય.

વાંસદાની પૂર્વે પર્વતમાં આ સંસ્થાન આવેલું છે ક્ષેત્રફળમાં ધરમપુર કરતાં પોણું છે. પણ વસ્તી માત્ર ૧૫૦૦૦ ની છે. આખું રાજ્ય જંગલોથી ભરપુર છે. પેદાશ પણ તેની છે. રાજકર્ત્તા ભીલ સરદારો છે.

થાણા જિલ્લો—સુરત જિલ્લાની તેમજ ગુજરાતની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. ખરી રીતે આ જિલ્લાની બોલી રીતરિવાજ તથા લોકોની જાત વગેરે મહારાષ્ટ્રને મળતાં છે અને ભાષા મરાઠી બોલાય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લાની બરાબર છે, પણ વસ્તી વધારે છે. પૂર્વ બાજુએ મોટો સહ્યાદ્રિ પર્વત આવેલો છે, તેથી તે તરફની ઘણી જમીન પથરાવાળી

છે. પશ્ચિમ બાજુએ દરીઆ આવ્યો છે, તેથી તે તરફની જમીન ફળદ્રુપ છે. ગુજરાત કરતાં વરસાદ વધારે પડતો હોવાથી ડાંગરનો પાક બહુ થાય છે. દરીઆ કિનારે પાન, કેળાં શેરડી ને આદુની પેદાશ થાય છે.

પર્વત—સહ્યાદ્રિ. **બેટ**—સાષ્ટી ને વસાઇ.

તાલુકા—ડાહાણું, માહિમ, વસઇ, સાષ્ટી, ભીમડી, વાડા, શાહપુર, મુરબાડ ને કલ્યાણ એ નવ છે.

મુખ્ય શહેરો–**થાણા** (૧૫૬૦૦.) આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સાષ્ટી બેટમાં આવેલું છે. મુંબાઇની પાસે હોવાથી લોકો હમેશા આવ જા કરે છે. **વાંદરા** (૨૨૦૦૦) મુંબઇથી નવ મૈલ છેટું છે, અહીં બીડી બનાવવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. **વસઇ** (૯૬૦૦) આ નામના બેટમાં શહેર છે ત્યાંનાં પાન અને કેળાં વખણાય છે. **માહિમ**નો હલવો વખણાય છે. **કલ્યાણ** (૧૨૦૦૦) જુના વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું; અહીંથી એક રેલવે નાશિક થઇને કલકત્તા તરફ અને બીજી રેલવે પૂના તરફ જાય છે. સાષ્ટી બેટમાં **કનેરી**ની ગુફા જોવા જેવી છે. **ભાંયદર** ને **વસઇ** પાસે મીઠું પાકે છે.

જવ્હાર સંસ્થાન—થાણા જિલ્લામાં કટારીને આકારે આ સંસ્થાન આવ્યું છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ખંભાતના રાજથી થોડું ઓછું છે, વસ્તી ૫૦૦૦૦ માણસની છે, રાજા કોળી જાતનો છે. વાંસદા સંસ્થાનની પેઠે આ સંસ્થાનમાં જંગલો ને ડુંગરો છે. થાણા જિલ્લાનો કલેક્ટર અહીંનો પોલિટિકલ એજંટ છે, તેથી તે આ સંસ્થાનની દેખરેખ રાખે છે.

દેશી રાજ્યો.

ગુજરાતનો નકશો જોવાથી જણાશે કે ઉત્તર વિભાગની પાડોશમાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. તેના જથા પાડીને તેની **એજન્સિઓ** ઠરાવી છે. એવી ૭ એજન્સિઓ ઉત્તર વિભાગમાં છે. ખંભાત, સુરત ને જવ્હારની એજન્સિઓ નાની હોવાથી તેની દેખરેખ પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર રાખે

છે, તેથી તેનું વર્ણન એ જિલ્લાની સાથે કર્યું છે. **પાલનપુર મહીકાંઠા** ને **રેવાકાંઠા** મોટી એજન્સિઓ છે, તેના ઉપર જુદા જુદા પોલિટિકલ એજંટો નીમવામાં આવ્યા છે એ સિવાય પશ્ચિમ તરફ **કાઠિઆવાડ** નામે મોટો પ્રાંત છે, તેમાં ઘણાં દેશી રાજ્યો આવ્યાં છે. તેના ઉપર મુંબઇના ગવર્નર સાહેબ તરફથી **એજંટ ટુ ધી ગવર્નર** નામે જુદો અમલદાર નીમાય છે, તેને આપણા કમિશનર સાહેબ જોડે સંબંધ નથી. બાકી ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય રહ્યું તે ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના કે મુંબઇ સરકારના તાબામાં નથી, પણ હિંદુસ્તાનના વાયસરૉયના તાબામાં છે, માટે તેમના તરફથી એક જુદો એજંટ વડોદરામાં રહે છે.

પોલિટિકલ એજંટ પોતાની એજન્સિમાંના રાજાઓની દેખરેખ રાખે છે અને રાજકીય ખટપટોના ચુકાદા આપી સલાહ શાંતિ રખાવે છે. જો કોઇ રાજા બાળકુંવર મૂકીને મરી જાય તો તેના તાલુકાની સંભાળ રાખે છે અને કુંવરને ભણાવે છે, તે પુખ્ત ઉંમરનો અને લાયક થાય ત્યારે તેનું રાજ પાછું સોંપે છે, તેમજ કોઇ રાજા દેણદાર થઇ ગયો હોય તોપણ તેનો તાલુકો કબજામાં લઇને તેનું કરજ ચૂકાવે છે. આ પ્રમાણે સંસ્થાનોની વ્યવસ્થા રાખે છે.

તાલુકાના વિસ્તારના પ્રમાણમાં સાત વર્ગ ઠરાવીને તેની ચડતી ઉતરતી સત્તા નક્કી કરી છે. પહેલા અને બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનની બધી સત્તા તેના રાજાને હોય છે, તેથી તે પોતાના સંસ્થાનની રૈયતને ખૂનના ગુન્હા બદલ દેહાંત દંડની સજા કરે છે, તેમજ ગમે તેટલી રકમના દાવાનો ચુકાદો કરે છે; રાજા પોતાના રાજનો કારભાર કરવાને મોટો અમલદાર રાખે છે, તેને **દિવાન** કે **કારભારી** કહે છે, તે રાજાની આજ્ઞા મુજબ રાજનો કારભાર કરે છે, અને પોલિટિકલ એજંટ તેમજ બીજાં રાજ્યો જોડે પત્ર વ્યવહાર ચલાવે છે. ત્રીજા, ચોથા ને પાંચમા વર્ગના તાલુકદારોને એક બીજાથી ઉતરતી સત્તા નક્કી કરી છે, તેના ઉપરની સત્તા પોલિટિકલ એજંટને છે.

पालनपुर एजन्सि—ગુજરાતની છેક ઉત્તરે અને કચ્છના રણની પૂર્વે સૌથી મોટી આ એજન્સિ આવી છે, તે ક્ષેત્રફળમાં અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં પોણા બે ગણી છે, પણ વસ્તી પોણે ભાગે એટલે ૫૧૫૦૦૦ની છે, કારણ કે, તેના ઘણા ભાગોમાં રેતીનાં મેદાનો ને જમીન ખારી છે, તેમાં ફક્ત ડાંગર ને કપાસ થાય છે. ઊનાળામાં સખ્ત તાપ પડે છે, તેથી પાણીની તંગાસ રહે છે.

मुख्य पर्वत—આરાવલી. તે ઉત્તર સીમાડા ઉપર છે.

मुख्य नदीओ—બનાસ ને સરસ્વતી.

संस्थानो—મુસલમાન, રજપુત ને કોળીનાં મળીને ૧૩ છે.

મુસલમાનોનાં—પાલનપુર, રાંધનપુર, વારાઈ ને તેરવાડા.

રજપુતોનાં—થરાદ, વાવ, સૂઇગામ દેવદર ને સાંતલપુર.

કોળીનાં—ભાભર ને કાંકરેજ.

मुख्य राज्यो—पालनपुर એ પહેલા વર્ગનું રાજ છે, તે સૌથી મોટું એટલે અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે. રાજકર્તા મુસલમાન છે, તેને નવાબ કહે છે. તેની રાજધાનીનું શહેર **पालनपुर** (૧૭૨૦૦) છે. **डीसा** (૧૦૦૦૦) માં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

रांधनपुर પાલનપુરથી ત્રીજે ભાગે પહેલા વર્ગનું રાજ્ય છે. તેના રાજકર્તા પણ નવાબ કહેવાય છે. તેની રાજધાની **રાંધનપુર** (૧૨૦૦૦) છે. તે સિવાય મુખ્ય કસ્બા **समी** ને **मुंजपुर** છે. મુખ્ય પેદાશ કપાસ ને સુરોખાર છે. આ બે સિવાય બીજાં સંસ્થાનો નાનાં છે; તે બધાની દેખરેખ આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજંટ રાખે છે, તે પાલનપુરમાં રહે છે.

महीकांठा एजन्सि—પાલનપુર એજન્સિથી બીજા નંબરની છે, તે વિસ્તારમાં પાલનપુર એજન્સિ કરતાં અડધી છે, પણ વસ્તી ૪૧૨૦૦૦ની છે. આ એજન્સિના ઇશાન ખૂણા તરફનો ઘણો ભાગ ડુંગરો ને જંગલોથી ભરેલો છે, તેમાં ભીલ ને કોળી લોકો રહે છે. ખેતીની પેદાશ સારી નથી. મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મકાઇ ઘઉં ને કોદરા છે.

આ વિભાગમાં પ્રથમ મહી નદી આવેલી હતી. મહી નદીના કાંઠાનો મુલક તે મહીકાંઠો, પણ હાલની રાજ્ય વહેંચણીમાંથી એ નદી નીકળી ગઇ છે, તોપણ તે નામ રહી ગયું છે. આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજંટ સાદરામાં રહે છે.

પર્વતો—આબુ ને આરાસુર.

નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વો ને વાત્રક.

મુખ્ય સંસ્થાનો—ઇડર, દાંતા, પોળો, માલપુર, મોહનપુર, માણસા ને કટોસણ.

રાજ્યો-ઇડર આ એજન્સિમાં સૌથી મોટું અને પહેલા વર્ગનું રાજ્ય છે. આખી એજન્સિનો અરધો ભાગ તેના કબજામાં છે; મુલક ડુંગરાળ હોવાથી વસ્તી આછી છે. રાજકર્તાને મહારાજા કહે છે. ઇડર (૪૮૦૦) રાજધાની છે, અમનગર (૩૦૦૦) હાથમતી નદીને કાંઠે કિલ્લાવાળો કસ્બો છે ખેડબ્રહ્મા ને શામળાજી એ જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે, દાંતાનું રાજ્ય અંબાભવાનીની જાત્રાને લીધે પ્રખ્યાત છે. તેથી તેને ભવાનગઢ પણ કહે છે. મોહનપુર તાલુકામાં અડપોદરા ગામ પાસે અબરખની ખાણો છે. પેથાપુરનાં છાયલ ને બંદુક વખણાય છે. સાદરામાં (૩૦૦૦) ગરાસીઆના કુંવરોને ભણવા માટે કૉલેજ છે. આ સિવાય માલપુર ને માણસા એ નાનાં સંસ્થાનો છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ—ગુજરાતની પૂર્વે અને દક્ષિણે આ એજન્સિ આવી છે. તેમાં બધાં મળીને ૬૨ રાજ્યો છે. તેમાંનાં કેટલાંક નર્મદા (રેવા) નદીની આસપાસ આવ્યાં છે તેથી તેને રેવાકાંઠા એજન્સિ કહે છે. તે પંચમહાલ જિલ્લા કરતાં વિસ્તારમાં ત્રણ ગણી છે, ને વસ્તીમાં બમણી છે. મહીકાંઠાની પેઠે આ એજન્સિનો ઘણો ભાગ ડુંગરો ને જંગલો વાળો છે; તેમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર વગેરે શિકારી જાનવરો થાય છે. ખેતીની પેદાશ થોડી થાય છે. તેમાં ડાંગર જુવાર મકાઈ ને ચણા થાય છે. જંગલની પેદાશમાં લાકડાં છે; અને ડુંગરમાંથી અકીક આરસ ને લાલ-

રંગનાં કિંમતી પથરા નીકળે છે. પંચમહાલ જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજંટ છે. તેનો મુકામ ગોધરામાં રહે છે.

પર્વતો—રાજપીંપળા કે સાતપુડો.

નદીઓ—મહી. નર્મદા, કીમ, કરજણ ને પાનમ.

મુખ્ય સંસ્થાનો—રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, સુંથ ને વાડાસિનોર.

રાજ્યો—**રાજપીંપળા** આ એજન્સિમાં મોટું રાજ્ય છે, તેનું ક્ષેત્રફળ પંચમહાલ જિલ્લા જેવડું છે, વસ્તી માત્ર ૧૪૦૦૦૦ માણસની છે. **નાંદોદ** (૧૧૦૦૦) કરજણ નદી ઉપર રાજધાની છે. મહારાજાએ અંકલેશ્વરથી અહીં સુધી રેલવે બાંધી છે, તેથી અહીંનો વેપાર વધ્યો છે. **ભાલોદ** નર્મદા નદી ઉપર જાત્રાનું ઠેકાણું છે. **છોટાઉદેપુર** ને **બારીઆના** રાજકર્ત્તા એક જાતના રજપુત છે. તે **મહારાવળ** કહેવાય છે. **લુણાવાડા** (૧૦૦૦૦) એ સોલંકી રજપુતનું રાજ્ય છે. તે **મહારાણા** કહેવાય છે. **વાડાસિનોર** (૮૦૦૦) એ બાબી મુસલમાનનો તાલુકો છે. રાજકર્ત્તાને **નવાબ** કહે છે. **સુંથ** સંસ્થાનનો બીજો કસ્બો **રામપુર** છે, તેથી તે સુંથરામપુર કહેવાય છે. આ સિવાય **માદરવા, સંજીલી** ને **બજીરીઆ** એ નાનાં સંસ્થાનો છે.

વડોદરા રાજ્ય.

અંગ્રેજી રાજ્યના જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓની વચ્ચે છૂટું છૂટું આ રાજ્ય આવેલું છે. તે ગુજરાતનાં બધાં દેશી રાજ્યો કરતાં મોટું છે. તે મુંબઇ સરકારના તાબામાં નથી, પરંતુ દિલ્હીના વાયસરૉયના તાબામાં છે તેથી હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી એક રેસિડેન્ટ વડોદરામાં રહે છે.

આ રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તર વિભાગના અરધ કરતાં વધારે એટલે ૮૨૦૦ ચો. મા. છે અને વસ્તી વીશ લાખ માણસની છે. રાજકર્ત્તા જાતે મરાઠા હિંદુ છે તેને મહારાજા ગાયકવાડ કહે છે, હાલના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સુધરેલા ને વિદ્વાન છે, રાજનો કારભાર

અંગ્રેજી રાજની માફક સુધરેલી રીતે ચલાવે છે; ફક્ત અમલદારોનાં નામોમાં ફેર છે, જેવા કે કલેકટરને **સુબા**, મામલતદારને **વહીવટદાર** અને વસુલાતી ખાતાના ઉપરીને **સરસુબા** કહે છે. રાજ્યના સૌથી મોટા અમલદારને **દિવાન** કે **પ્રધાન** કહે છે.

ગાયકવાડ સરકારે આખા રાજ્યમાં કેળવણી ફરજીઆત અને મફત આપવાનો ધારો કર્યો છે. મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજી નિશાળો અને હુન્નર શાળાઓ કાઢી છે. વળી અંગ્રેજી રાજની માફક રૈયતને સ્વરાજ્યનો હક આપ્યો છે; તેથી શહેરો ને કસ્બાઓમાં મુનિસિપાલ કમીટીઓ નીકળી છે અને લોકો ધારાસભા મારફત પોતાની હકીકત મહારાજાને જાહેર કરી શકે છે.

આખા રાજ્યના ચાર પ્રાંતો ઠરાવેલા છે, તેનાં નામ (૧) કડી પ્રાંત, (૨) વડોદરા પ્રાંત (૩) નવસારી પ્રાંત અને (૪) અમરેલી પ્રાંત.

कडी प्रांत—અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે અને પાલનપુર એજન્સિની દક્ષિણે આવ્યો છે. વસ્તી અને ક્ષેત્રફળમાં અમદાવાદ જિલ્લાની બરાબર છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં આ પ્રાંત મોટામાં મોટો છે, અને સારાં હવા પાણી વાળો ગણાય છે. તેમાં અનાજ ને ઢોરની પેદાશ સારી થાય છે. થોડો ભાગ રેતીવાળો છે. તેના બધા તાલુકાઓમાં રેલની શાખાઓ કાઢી છે તેથી વેપાર વધ્યો છે અને મુસાફરી કરવાની સગવડ થઇ છે.

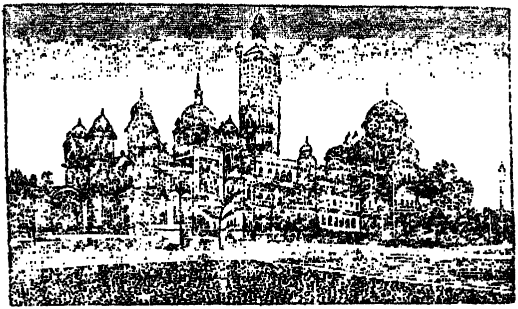
नदीओ—બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, રૂપેણ અને વાત્રક.

मुख्य शहेरो—**पाटण** (૩૧૦૦૦) આ પ્રાંતમાં મોટું અને જુનું શહેર છે. અસલ ગુજરાતના રજપુત રાજાઓની રાજધાની હતું. તે વનરાજ ચાવડાએ વસાવેલું કહેવાય છે. અહીં જુના વખતનાં ઘણાં ખંડેરો દીઠામાં આવે છે. અહીંનાં પટોળાં ને માટીનાં વાસણો વખણાય છે. **सिद्धपुर** (૧૫૦૦૦) સરસ્વતી નદીના ડાબા કાંઠા ઉપર જાત્રાનું ઠેકાણું છે, ત્યાં રૂદ્રમાળના દહેરાનું ખંડેર છે, **वडनगर** (૧૪૦૦૦) એ જુનું શહેર વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણનું મૂળ સ્થાન છે. **विसनगर** (૧૭૦૦૦)

નાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો તથા હળદર વખણાય છે. **વિજાપુર**માં અફીણની પેદાશ સારી થાય છે. **મહેસાણા** રેલવેનું મોટું જંકશન છે. **કડી**ના બળદ વખણાય છે. **આતરસુંબા**માં લુહારકામ સારૂં થાય છે. **બેચર**માં બહુચરાજી માતાની જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

વડોદરા પ્રાંત—ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે, ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે અને રેવાકાંઠા એજન્સિની ઉત્તરે આવેલો છે. વિસ્તારમાં ખેડા જિલ્લા કરતાં સવાયો, પણ વસ્તીમાં બરાબર છે. આ પ્રાંતની વસ્તીનો ઘણો ભાગ સપાટ છે. ફક્ત પૂર્વ તરફ થોડા ડુંગરો છે. સોજીત્રા અને પેટલાદ તાલુકા ખેડા જિલ્લામાં આવ્યા છે, તેમાં તથા પશ્ચિમના ભાગમાં તમાકુ, કઠોળ ને કપાસની પેદાશ ઘણી થાય છે. મુંબઈથી આવતી મોટી રેલવે સિવાય બીજી રેલવે શાખાઓ ગાયકવાડ સરકારે બાંધી છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી ને ઢાર છે.

લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ.

મુખ્ય શહેરો—વડોદરા (૧૦૦૦૦૦) વિશ્વામિત્રી નદી ઉપર આ પ્રાંતની અને આખા રાજ્યની રાજધાની છે. શહેર રોનકદાર મકાનોને લીધે સુંદર દેખાય છે. ગાયકવાડ સરકારનો **લક્ષ્મીવિલાસ** રાજમહેલ, તથા સંગ્રહસ્થાન જોવા જોગ છે. હુન્નર શિખવવાને **કલાભવન** છે. શહેરમાં

પાણી પૂરૂં પાડવા માટે દશ મૈલ ઉપર મોટું તળાવ બાંધીને તેમાંથી નળ આણ્યા છે. ડભોઇ (૧૦૦૦) નો કિલ્લો જોવા જેવો છે. **ચાણોદ** અને **કર્નાળી** એ નર્મદા નદી ઉપર જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે. **પેટલાદ** અને **સોજીત્રા**માં દેશી કાપડ વખણાય છે.

નવસારી પ્રાંત—રેવાકાંઠા એજન્સિની દક્ષિણે સુરત જિલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. તે વિસ્તારમાં સુરત જિલ્લા કરતાં સવાગણો છે પણ વસ્તી તેનાથી અડધી છે; કારણ કે તેનો પૂર્વ વિભાગ જંગલો ને ડુંગરોથી ભરેલો છે. તેથી તેનાં હવા પાણી ખરાબ છે. જંગલોમાં લાકડાં ને મહુડાંની પેદાશ થાય છે. તે પશ્ચિમ વિભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે. તેમાં શેરડી, આંબા, ફણસ વગેરે મેવો થાય છે. મુંબઇની રેલવે સિવાય તાપ્ટી વેલી રેલ્વે અને બીલીમોરા કાળાઆમ્બા રેલવે આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં જાય છે.

નદીઓ—તાપી, પૂર્ણા, ને અંબિકા.

મુખ્ય શહેરો—**નવસારી** (૨૧૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર તેમાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે. **ગણદેવી**નો ગોળ વખણાય છે. **બીલીમોરા** નાનું બંદર છે **વ્યારા** ને **સોનગઢ**માં ધાણકા નામની અનાર્ય જાતિ વધારે છે, તેમને ભણાવવા માટે બોર્ડિંગ સ્કૂલો છે.

અમરેલી પ્રાંત—આ પ્રાંતની હકીકત કાઠિઆવાડ સાથે આવશે.

કાઠિઆવાડ.

ઉત્તર વિભાગ ને ગાયકવાડી રાજ્યની ભૂગોળ શીખ્યા પછી આપણે કાઠિઆવાડની ભૂગોળ શીખીએ. કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાતની પશ્ચિમ તરફ જઇએ તો કાઠિઆવાડ આવે છે; તેને બરાબર જોઇએ તો તેની ત્રણ બાજુએ દરીઓ છે અને ઉગમણી તરફ અમદાવાદ જિલ્લાથી ગુજરાત સાથે જોડાયલો છે, તેથી દ્વીપકલ્પ કહેવાય છે. તે વિસ્તારમાં ઉત્તર વિભાગ કરતાં દોઢ ગણો છે, પણ વસ્તીમાં માત્ર પોણો છે; એટલે અંગ્રેજી રાજ્ય કરતાં વસ્તીનું પ્રમાણ અડધું છે.

સામાન્ય દેખાવ—કાઠિઆવાડના નકશા તરફ નજર કરીશું તો

તેના વચલા ભાગમાં ડુંગરોની હારો આવેલી છે; તેમાં બધી નદીઓનાં મૂળ છે, તે ચારે દિશા તરફ વહે છે. ઉત્તર ને પૂર્વ દિશા તરફ દરીઓ નથી, તોપણ તે તરફ નદીઓ વહે છે અને ત્યાં સમાઇ જાય છે. કારણ કે આ ભાગ નીચો છે. તેથી ચોમાસામાં પાણી ભરાઇ રહે છે. તે પાણી ખાંભળું થઇ જાય છે. તેથી ત્યાં અગાઉ દરીઓ હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઉત્તરની નદીઓમાં પાણી થોડું વહે છે, અને કેટલીકમાં તો બિલકુલ વહેતું નથી, મધ્ય ભાગની નદીઓમાં થોડું પાણી હોય છે અને દક્ષિણની નદીઓમાં બારે માસ પાણી પહોચે છે.

પર્વતો—કાઠિઆવાડમાં ડુંગરો ઘણા છે, તે નીચે મુજબ છે.

૧ **ચોટીલો**—એ કાઠિઆવાડની વચ્ચોવચ્ચ આવેલો છે, તેના ઉપર વનસ્પતિ બહુ ઉગતી નથી, પણ ઘાસ બહુ થાય છે.

૨ **બર્ડો**—આ પર્વત મધ્ય ભાગમાં બર્ડાની કરોડની પેઠે આવેલો છે તેથી તેનું નામ બર્ડો પડયું છે, તેની ઉંચાઇ (૨૦૦૦) ફુટ છે, તેમાં વાંસની પેદાશ સારી થાય છે.

૩ **ગીરનાર**—બધા પર્વતો કરતાં આ પર્વત વધારે ઉંચો છે, તેની ઉંચાઇ ૩૫૦૦ ફુટ છે તેના ઉપર હિંદુ, જૈન અને મુસલમાન લોકોનાં જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે.

૪ **ગીર**—કાઠિઆવાડમાં ઘણા ડુંગરાઓનું ૩૦ મૈલ લાંબુ અને ૧૦ મૈલ પહોળું જંગલ છે, તેમાં ઘણી જાતની વનસ્પતિ ઉગે છે અને સિંહ નામે જાનવર થાય છે.

૫ **શેત્રુંજો**—આ ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તે ઉપર શ્રાવક લોકોનાં દહેરાં છે.

નદીઓ—શુદ્ધ ગુજરાતના જેવી મોટી નદી એકે નથી, પણ નાની નદીઓ ઘણી છે; માત્ર થોડી નદીઓમાં બારે માસ પાણી વહે છે.

માદર—ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળીને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્રને મળે છે, આ નદી સૌથી મોટી છે, તેના ઉપર જસદણ ને જેતપુર છે.

શેત્રુંજો—ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ઓઝત—ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

મચ્છુ—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મોરબી ને વાંકાનેર છે.

વઢવાણનો ભોગાવો—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર વઢવાણ છે.

લીંબડીનો ભોગાવો ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર લીંબડી છે.

સુકભાદર—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર ધંધુકા છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—કાઠિઆવાડમાં મૂળ ધંધો ગુજરાતની પેઠે ખેતીનો છે અને વેપાર પણ ખેતીની પેદાશનો છે. ખનિજ પેદાશમાં ઇમારતી પથરો છે. જંગલની પેદાશમાં ઈમારતી લાકડાં છે. એ સિવાય ભાવનગર, મોરબી, ને વઢવાણમાં લુગડાની મીલો છે. મોરબી, શીહોર ને વંથળીનાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો થાય છે, કુંડલા ને ચુડામાં લોઢાનું કામ થાય છે. વઢવાણમાં સાબુ બને છે.

રેલવે—આજથી ચાળીશ વર્ષ ઉપર આ પ્રાંતમાં રેલવે દાખલ થઇ છે. તે બધી કાઠિઆવાડના રાજાઓએ બંધાવી છે, તેથી તેને કાઠિઆવાડ રેલવે કહે છે.

૧ ધ્રાંગધરાથી વઢવાણ, લીંબડી, બોટાદ ને ધોળા થઇને ભાવનગર જાયછે.
૨ ધોળાથી જેતપુર, ધોરાજી ને પોરબંદર સુધી.
૨ જામનગરથી રાજકોટ, ગોંડળ, જુનાગઢ વેરાવળ સુધી.
૪ રાજકોટથી વાંકાનેર ને વઢવાણ થઇને વીરમગામ સુધી જાય છે.

આ સિવાય નાની રેલવેઓ ઘણી છે; તે બધી રેલવેઓ મીટર ગેજ (૩॥ ફૂટ પહોળાઇની) છે, રેલવે થવાથી વેપાર વધ્યો છે.

બંદરો—કાઠિઆવાડનો દરીઆ કિનારો લાંબો હોવાથી એ રસ્તે માલ લઇ જવાને અને મુસાફરી કરવાનો અનુકૂળ પડે છે. અગાઉના વખતમાં વહાણ મારફત મુસાફરી થતી હતી, હાલમાં આગબોટથી થાય છે, તે આગબોટો કરાંચીથી માંડવી (કચ્છ) થઇને દ્વારકા, પોરબંદર, વેરા-

વળ, જાફરાબાદ, મહુવા ને ભાવનગર એ બંદરો આગળ થઈને મુંબઇ જાય છે, હમણાં રેલવે સાથે આગબોટની કંપનીઓ જોડાવાથી આગબોટનો માલ રેલવેમાં ચડાવી શકાય છે.

राज्यकीय बंधारण—કાઠિઆવાડમાં ઘણા રાજાઓનાં સંસ્થાનો છે. તેની દેખરેખ રાખવાને મુંબઇના ગવર્નર તરફથી એક જુદો અમલદાર છે, તેને ગવર્નરનો એજંટ કે એજંટ ટુ ધી ગવર્નર કહે છે; તેનો મુકામ રાજકોટમાં છે, ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી પણ છે.

આ પ્રાંતમાં નાનાં મોટાં મળીને ૧૯૩ સંસ્થાનો છે, તેના વિસ્તાર પ્રમાણે તેને સાત વર્ગમાં ગોઠવીને ચડતી ઉતરતી સત્તા નક્કી કરી છે. જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગધરા, ગોંડળ, મોરબી, પોરબંદર ને જાફરાબાદ એ આઠ પહેલાં વર્ગનાં સંસ્થાનો છે, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રોળ, લીંબડી, રાજકોટ ને વઢવાણ એ છ બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો છે. બાકીનાં ત્રીજાથી સાતમા વર્ગો સુધીમાં આવી જાય છે.

કાઠિઆવાડ મોટો પ્રાંત હોવાથી એજંટ ટુ ધી ગવર્નરને મદદ કરવાને ચાર પ્રાંત ઠરાવીને તેના ઉપર પોલિટિકલ એજંટ નીમેલ છે.

પ્રાંતનું નામ				સદર સ્ટેશનનું નામ
ઝાલાવાડ.	...	...	...	વઢવાણ.
હાલાર.	...	...	...	રાજકોટ.
સોરઠ.	...	...	...	જેતલસર.
ગોહિલવાડ.	...	...	...	સોનગઢ.

એજંટ ટુ ધી ગવર્નર સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે. ઇન્સાફના કામમાં મદદ કરવાને તેની નીચે જુડિસિયલ પોલિટિકલ એજંટ છે. એજન્સિમાં બનતા ગુના પકડવાને અને સુલેહ જાળવવાને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. દેશી રાજાઓ દિવાન કે કારભારી માર્ફત બધો વહીવટ ચલાવે છે. આ ચાર પ્રાંતો સિવાય ગાયકવાડનો અમરેલી પ્રાંત મળીને કાઠિઆવાડના પાંચ વિભાગ પડે છે.

ઝાલાવાડ પ્રાંત—કાઠિઆવાડની ઉત્તરે કચ્છના રણની અડોઅડ છે. તેમાં ઝાલા રજપુતોનાં ઘણાં સંસ્થાનો હોવાથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું છે. વિસ્તારમાં અમદાવાદ જિલ્લા જેવડો છે, વસ્તી ૩ લાખ માણસની છે.

પર્વત—ચોટીલો.

નદીઓ—વઢવાણનો ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો ને સુકભાદર

મુખ્ય સંસ્થાનો—ધ્રાંગધરા, વઢવાંણ ને લીંબડી.

રાજ્યો—**ધ્રાંગધરા** આ પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચો. મા. છે. રાજકર્તાને રાજ કહે છે. તેની રાજધાની **ધ્રાંગધરા** (૧૫૦૦૦) છે. ત્યાંના ઈમારતી પત્થર વખણાય છે. **લીંબડી** (૧૧૦૦૦) એ વિસ્તારમાં ધ્રાંગધરા કરતાં અડધું બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે. **વઢવાણ** (૧૫૦૦૦) એ લીંબડીથી વિસ્તારમાં અડધું છે. અહીંનો દેશી સાબુ વખણાય છે. ભોગાવો નદીને કાંઠે **વઢવાણ કાંપ** છે, તેમાં આ પ્રાંતનો પોલિટિકલ એજંટ રહે છે; ત્યાં તાલુકદારોના કુંવરોને ભણવાને નિશાળ છે.

હાલાર પ્રાંત—કચ્છના અખાતની દક્ષિણે અને કાઠિઆવાડની વાયવ્યે આવ્યો છે. અગાઉ હાલાજી જાડેજાએ આ પ્રાંત જીત્યો હતો, માટે તેનું નામ હાલાર પડ્યું છે. ક્ષેત્રફળમાં અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં બમણો છે, પણ વસ્તીમાં તેના કરતાં ઓછો છે. આ પ્રાંતમાં ધારો ને ડુંગરો ઘણા છે. દક્ષિણ ભાગ ફળદ્રુપ છે.

મુખ્ય પર્વત—બરડો ને ચોટીલો.

નદીઓ—મચ્છુ, આજી, ને ગોંડળી.

મુખ્ય સંસ્થાનો—નવાનગર, ગોંડળ ને મોરબી, વાંકાનેર, રાજકોટ ને ધ્રાળ.

રાજ્યો—**નવાનગર** રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે; અને વસ્તી સવા ત્રણ લાખની છે. રાજકર્ત્તાને જામ કહે છે, તેની રાજધાનીનું શહેર **નવાનગર કે જામનગર** (૫૪૦૦૦) છે. અહીં કંકુ, બાંધણી ને રેશમી કાપડ બને છે. **ખંભાળીઆ** પાસે લોઢાની કાંકરી જડે છે પણ લોઢું

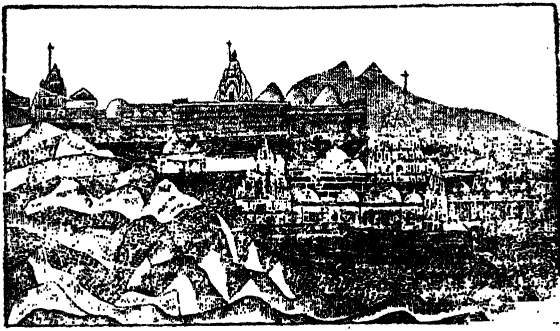
આળવામાં આવતું નથી **ગોંડળ** સંસ્થાન વિસ્તારમાં ધ્રાંગધ્રા જેવડું છે; પણ વસ્તીમાં બમણું છે. તેની રાજધાની **ગોંડળ** (૧૫૦૦૦) છે, ત્યાં ગરાસીઆના કુંવરોને ભણવાને કૉલેજ છે. બીજું ગામ **ધોરાજી** (૨૪૦૦૦) છે. **મોરબી** સંસ્થાન ગોંડળથી નાનું છે, તેની રાજધાની **મોરબી** (૧૫૦૦૦) મચ્છુ નદીને કાંઠે છે. તે નદી ઉપર ૬૨૫ ફુટ લાંબો ઝુલતો પુલ જોવા જેવો છે. **રાજકોટ** એ બીજા વર્ગનું સંસ્થાન છે. અહીં કાઠિઆવાડના એજંટ ટુ ધી ગવર્નરનો મુકામ છે, અને રાજાઓનાં કુંવરોને ભણવા માટે રાજકુમાર કૉલેજ છે **વાંકાનેર** (૧૦૦૦૦) મચ્છુ નદી ઉપર વાંકી બાંધણીનું શહેર છે, તેથી તેનું નામ વાંકાનેર પડ્યું છે.

સોરઠ પ્રાંત—કાઠિઆવાડની દક્ષિણે અરબી સમુદ્રને અડોઅડ આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળમાં સુરત જિલ્લા કરતાં ૩ા ગણો, પણ વસ્તીમાં બરાબર છે.

આ પ્રાંત અસલ સોરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાતો તે ઉપરથી આજ પણ સોરઠ કહેવાય છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગીરનાર ને ગીર. ગીરમાં તુળસીશ્યામ આગળ ઊના પાણીના કુંડો છે. **નદીઓ** ભાદર ને ઓઝત.

મુખ્ય સંસ્થાનો—જુનાગઢ, પોરબંદર ને જાફરાબાદ.

જુનાગઢનો ગીરનાર પર્વત.

રાજ્યો-જુનાગઢ—આ સંસ્થાન કાઠિઆવાડમાં પહેલા નંબરનું છે, તે ક્ષેત્રફળમાં અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં થોડું નાનું, પણ વસ્તીમાં અડધું છે. રાજાને **નવાબ** કહે છે. તેની રાજધાની ગીરનાર પર્વતની પાડોશમાં **જુનાગઢ** (૩૫૦૦૦) છે. બીજું ગામ **વેરાવળ** અરબી સમુદ્રને કિનારે બંદર છે; તેની પાડોશમાં સોમનાથ મહાદેવની જાત્રા છે. **પોરબંદર** આ સંસ્થાન કાઠિઆવાડની પશ્ચિમે દરીઆ કિનારે છે. તે વિસ્તારમાં જુનાગઢથી પાંચમે ભાગે છે, તેની રાજધાની **પોરબંદર** (૨૩૦૦૦) છે. તેનું બીજું નામ **સુદામાપુરી** છે. **જાફરાબાદ** એ તાલુકો જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

ગોહિલવાડ પ્રાંત—કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણામાં આવ્યો છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ગાયકવાડી રાજ્યથી અડધું છે, વસ્તી પાંચ લાખની છે. ઘણાં સંસ્થાનો ગોહિલ રજપુતોનાં હોવાથી તેનું નામ ગોહિલવાડ પડયું છે.

પર્વતો—શેત્રુંજી, કાળુભાર ને સુકભાદર.

મુખ્ય સંસ્થાનો—ભાવનગર, પાલીતાણા ને જસદણ.

રાજ્યો-ભાવનગર આ સંસ્થાન જુનાગઢથી નાનું છે, પણ વસ્તી વધારે છે, રાજકર્ત્તાને **મહારાજા** કહે છે. રાજધાની ખંભાતના અખાતને કિનારે **ભાવનગર** (૬૦૦૦૦) છે. આ શહેર કાઠિઆવાડમાં મોટામાં મોટું છે. ત્યાં બહોળો વેપાર ચાલે છે. બીજાં ગામો **શિહોર**નાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો વખણાય છે. **ગઢડા** સ્વામીનારાયણના ધર્મનું મોટું ધામ છે. **પાલિતાણા** સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્ય જેવડું છે. રાજધાની **પાલિતાણા** (૧૦૦૦૦) છે. તેની પાસે શેત્રુંજા ડુંગર ઉપર જૈન લોકોની મોટી જાત્રા છે.

અમરેલી પ્રાંત—કાઠિઆવાડમાં ગાયકવાડ સરકારનો જે મુલક આવ્યો છે, તેનો અમરેલી પ્રાંત બનાવ્યો છે; તે વિસ્તારમાં ગાયકવાડી રાજ્યનો સાતમો ભાગ છે અને વસ્તી પોણા બે લાખની છે.

નદીઓ—શેત્રુંજી, શીંગવડો ને રોસ.

શહેરો-અમરેલી (૧૫૦૦૦) આ પ્રાંતની રાજધાની છે, તેમાં દેશી વણાટ ને રંગાટનું કામ સારૂં થાય છે, **ધારી**માં ગાયકવાડી લસ્કરની

છાવણી છે, દ્વારકા આરબી સમુદ્ર કિનારે જાત્રાનું ઠેકાણું છે, શંખોદ્ધાર કચ્છના અખાતમાં નાનો બેટ છે; તે જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

ફીરંગીનાં સંસ્થાનો.

દીવ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે આઠ મૈલ લાંબો ને બે મૈલ પહોળો બેટ છે. તેમાં **દીવ** શહેર છે. ત્યાં કચકડાંનો સામાન ને દેશી રંગાટનું કામ સારૂં થાય છે, **દમણ** સુરત ને થાણા જિલ્લાથી અંદરના ભાગમાં **નગરહવેલી** નામનો તાલુકો છે, બંને વિસ્તારમાં ખંભાત રાજ્ય જેવડાછે. એ સંસ્થાનોમાં પોર્ટુગીઝ (ફીરંગી) સરકારના ગવર્નરો દેખરેખ રાખે છે, તેની પેદાશ ડાંગર, ઘઉં ને તમાકુ છે.

સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

પર્વતો—આબુ, આરાસુર પાવાગઢ સાતપુડો, ગીરનાર, ગીર, બર્ડો, ચોટીલો અને શેત્રુંજો.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, સાબરમતી, મહી, સરસ્વતી, બનાસ, હાથમતી ઢાઢર, ભાદર, ઓઝત, શેત્રુંજી, આજી અને મચ્છુ.

અખાત—કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત.

ભૂશિર—દ્વારકા અને દીવ.

બંદરો—જામનગર, દ્વારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, જાફરાબાદ, મહુવા ભાવનગર. ધોલેરા, ખંભાત. ભરૂચ, સુરત, ઓરપાડ, ને વલસાડ.

બેટો—શંખોદ્ધાર, દીવ અને પીરમ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—દ્વારકા, ગીરનાર પ્રભાસપાટણ, શેત્રુંજો, અંબાભવાની બહેચરાજી, સિદ્ધપુર, ડાકોર, ચાણોદ, શુકલતીર્થ, વડતાલ બહુધાન ને ઉદવાડા.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—વેરાવળ, આબુ, ડુમસ, અને તીથલ.

ઊના પાણીનાં ઝરણાં—તુળસીશ્યામ, લસુંદ્રા, અને દેવકીઉનાઇ.